

Naar een nieuwe 'onderwijsvrede'

De onderhandelingen tussen kardinaal Van Roey en de Duitse bezetter over de toekomst van het vrij katholiek onderwijs, 1942-1943¹

SARAH VAN RUYSKENSVELDE²

Onderzoeksassistent, Centrum voor Historische Pedagogiek – Katholieke Universiteit Leuven

Doctoraatstudent, Departement Geschiedenis – Universiteit Antwerpen

1. INLEIDING

Onderwijs en opvoeding hebben steeds op de bijzondere aandacht van de politieke, sociale en religieuze elites kunnen rekenen. Ook de katholieke kerk bouwde in België een eigen netwerk van organisaties uit, dat toeliet de kerkelijke macht binnen de context van het Belgisch burgerlijk-liberaal samenlevingsmodel te bestendigen (Van Doorslaer, 1988, 791). De bedoeling was de volgelingen te begeleiden van de wieg tot het graf (*Ibid.*, 792). Bijgevolg ijverde de kerkleiding ook voor een onafhankelijk en vrij onderwijs waarlangs de morele, zedelijke en intellectuele opvoeding van de jeugd tot goede christenen kon verzekerd worden (Van den Wijngaert, 1999, 9).

Met de installatie van het Duitse autoritaire regime tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam deze onderwijsvrijheid onder zware druk te staan. De ideologische sturing en de beheersing van het onderwijsinstituut behoorde immers tot de kern van het militaire bezettingsregime in België.

In dit artikel wordt de verhouding tussen de bezetter en kardinaal Van Roey, vanuit een institutioneel perspectief onderzocht. Dit blijkt evenwel niet eenvoudig wegens het voor interpretatie vatbare bronnenmateriaal. Hoewel bepaalde maatschappelijke fracties en het leeuwendeel van de Belgische geestelijkheid zich na de oorlog akkoord verklaarden met het beleid van de

¹ Deze bijdrage kwam tot stand onder begeleiding van het Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) en de financiële steun van het Federaal Wetenschapsbeleid. Bovendien wil ik ook graag Prof. dr. Marnix Beyen van de Universiteit Antwerpen bedanken voor het nalezen van deze bijdrage en de vele suggesties. Ook dr. Dirk Martin en dr. Fabrice Maerten van het SOMA en de leden van de Onderzoeksgroep Politieke Geschiedenis (Universiteit Antwerpen) wil ik bedanken voor de waardevolle commentaren.

² Voor correspondentie in verband met dit artikel, gelieve contact op te nemen met Sarah Van Ruyskensvelde, e-mail: sarah.vanruyskensvelde@ped.kuleuven.be

kerktop (Maerten, 1999, 139), is de figuur van kardinaal Van Roey steeds door controverse omgeven. Velen verweten hem een dubbelzinnige, coulante houding te hebben aangenomen tegenover de bezetter en hadden liever een sterke kardinaal gezien, zoals Mercier tijdens de Eerste Wereldoorlog (Dantoing, 1978, 320).³ Na 1945 verschenen dan ook een aantal publicaties die voornamelijk de legitimatie van Van Roey's politiek tijdens de Tweede Wereldoorlog tot doel hadden (Kempeneers, 1971, 1982; Leclef, 1945). De belangrijkste bijdrage in deze context is ongetwijfeld de correspondentie-bundel uitgegeven door de voormalige privésecretaris van de kardinaal, E. Leclef. Wanneer Leclefs bijdrage wordt geconfronteerd met Duitse briefwisseling, blijkt dat de voormalige privésecretaris slechts een half verhaal vertelt.⁴ Bovendien bevat de bundel geen verwijzing naar de vertrouwelijke correspondentie tussen Van Roey en zijn persoonlijke adviseur, kanunnik Van der Elst. Van 1941 tot aan zijn dood in juli 1944 werd deze kanunnik een belangrijke figuur op het aartsbisdom. Als vertrouwenspersoon van de kardinaal bekleedde hij een centrale plaats in het overleg tussen de kerk en het Duitse bestuur in België.⁵ Waarom deze figuur precies als persoonlijke adviseur van de kardinaal werd gekozen, is vanwege de beperkte biografische informatie onduidelijk. Wel staat vast dat de interne briefwisseling tussen Van Roey en Van der Elst van primordiaal belang is in de interpretatie van de katholieke strategie tijdens de bezetting. Hoewel dit niets afdoet aan de bruikbaarheid van Leclefs bijdrage, is het toch belangrijk enkele nuances aan te brengen in het beeld dat hij van de kardinaal ophangt. Dit verklaart waarom in dit artikel voornamelijk het kerkelijke standpunt als uitgangspunt wordt genomen.

³. Deze visie moet echter meteen genuanceerd worden. Alain Dantoing betoogt immers dat Mercier, ondanks zijn publiekelijk uitgesproken patriotisme eveneens een voorzichtige en niet-provocerende houding aannam tegenover de Duitse bezetter tijdens de Eerste Wereldoorlog. Bovendien moet erop gewezen worden dat de situatie in 1914 volledig verschillend was dan die in 1940 (Dantoing, 1991, 321). België werd in 1914 een neutraal land met een koning aan het hoofd. Daarenboven omschreef Meseberg-Haubold dat: "Nur die katholische Kirche [...] eine intakte, vom Okkupanten unabhängige und, wie sich herausstellen sollte, unangreifbare Organisation [besass], über die sie praktisch alle Bevölkerungskreise ansprechen konnten" (Aubert, 1998, 17). De positie van Van Roey was, zoals we zullen zien in 1940 geheel anders.

⁴. Bestand von Falkenhausen in het SOMA en het Marburg Fonds (AJ 40) in het Archives Nationales de Paris (ANP).

⁵. Biografische fiche Petrus Van der Elst, ODIS.

http://www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw?CHK=PS_6413&p_modus=O&P_DOC_TYP E_ID=HTM&refresh=undefined

Dit artikel behandelt de onderwijsdiscussie, die in de historiografie grotendeels afwezig is gebleven. Dit staat echter in schril contrast met de enorme betekenis van de onafhankelijkheid van het katholiek onderwijs in de onderhandelingen tussen de bezetter en de katholieke kerk tijdens de Tweede Wereldoorlog. Alain Dantoing betoogt in zijn boek dat de kerk in vele kwesties van sociale en economische aard een Duitse inmenging kon aanvaarden, maar ze dat niet kon in de beheersing van de opvoeding van de jeugd (Dantoing, 1991, 318). Dit enorme belang blijkt overigens niet enkel uit de Belgische casus maar ook uit de internationale, waarvan getuige de twee onderhandelde concordaten tussen de katholieke kerk en Mussolini in 1929 en Hitler in 1933.

Wel moet gezegd dat het onderwijss dossier lang niet het enige punt van discussie vormde tussen de bezetter en de kerktop. Het onderzoek van andere dossiers die een strijdpunt vormden tussen beide partijen, zoals de verplichte tewerkstelling (van vrouwen), kan het verloop van de onderhandelingen verder verduidelijken.

In het voormelde werk van Dantoing komen hoofdzakelijk de twee eerste oorlogsjaren aan bod (*Ibid.*). Omdat het onderwijsconflict pas in 1942 ontstond, wordt deze niet behandeld in *La "collaboration" du Cardinal*. In de bijlagen van het boek verwijst Dantoing wel naar de audiëntie die de kardinaal op 11 juli 1942 aan tien vooraanstaande katholieken verleende en waarin ook de onderwijskwestie werd besproken. Volgens Dantoing geeft dit document "les préoccupations du cardinal et de certains notables catholiques et les perspectives qu'ils entrevoient pour l'après guerre" aan (*Ibid.*, 442). De inhoud van deze audiëntie komt – voor wat betreft het onderwijss dossier – bovendien grotendeels overeen met de bisschopsvergadering van 27 en 28 juli 1942.

Het is dus verantwoord de tweede helft van de bezetting en de onderwijsdiscussie nader te onderzoeken. Ik zal dit doen door de relaties in een nieuw perspectief te plaatsen, waarmee ik de klemtoon op het beperkte en koele, zakelijke karakter van de briefwisseling en contacten tussen de kerktop en de bezetter (o.a. Boudens, 1997, 15) wil nuanceren. In dit artikel wordt precies de dynamische aard van de onderhandelingen tussen de kerk en de bezetter onderstreept.

In deze bijdrage zal ik vertrekken vanuit het empirisch bronnenmateriaal, wat toelaat het verloop van de onderhandelingen met betrekking tot het onderwijs nauwkeurig te beschrijven. Door deze descriptieve aanpak wordt de chronologie van de gebeurtenissen beter weergegeven, wat van belang is voor een

goed begrip van de houding van de kerkleiding doorheen de bezetting. Meer bepaald wordt ingegaan op de inhoud en de consequenties van de Duitse verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942, waarmee de bezetter de oprichting en uitbreiding van katholieke scholen en klassen in België aan banden trachtte te leggen. Ook de polemiek over de controle op de handboeken en het lidmaatschap van leerlingen, hun ouders en leerkrachten in Nieuwe Orde(jeugd)bewegingen is in deze context van belang. De kerkelijke kritiek op de Duitse maatregelen betreffende de verplichte tewerkstelling wordt hier bewust niet behandeld omdat deze voor het grootste deel betrekking hadden op beginnende universiteitsstudenten. Ook de discussie omtrent de Leuvense universiteit wordt niet aangehaald, aangezien deze reeds ruimschoots werd behandeld (o.a. Lousse, 1945; Aerts, 2000).

Hoewel het episcopaat breder kan opgevat worden, wordt enkel de houding van de toenmalige Belgische kardinaal, Ernest Van Roey, en zijn rechterhand, Van der Elst, besproken. De primaat was immers de drijvende kracht op het sociopolitieke en religieuze vlak. Vooral in periodes wanneer de werking van de kerk onder zware druk kwam te staan, liet zijn gezag zich gevoelen (Dantoing, 1978, 311). Bijgevolg is het niet verwonderlijk dat de onderwijsdebatten zich in hoofdzaak op dit hoogste niveau afspeelden (*Ibid.*, 311). Meteen moet echter gezegd dat de houding van de kardinaal niet noodzakelijk representatief is voor de gehele Belgische geestelijkheid. Het katholiek onderwijs was tenslotte een gedecentraliseerd systeem, waardoor de relatieve autonomie en beslissingsbevoegdheid van de bisschoppen in hun bisdom werden verzekerd. Hoewel een studie van de positie van de verschillende Belgische bisschoppen interessant is in de context van dit artikel, laat de archiefsituatie geen diepteonderzoek met betrekking tot de houding van de bisschoppen in het onderwijsdebat toe. Het onderzoek in de bisschoppelijke archieven van Gent, Brugge, Namen en Luik heeft voornamelijk briefwisseling met betrekking tot de verplichte tewerkstelling van collegeerlingen en seminaristen en de discussie tussen de Provinciale Bestendige Deputaties en de bisdommen met betrekking tot de aansluiting van leerkrachten van de katholieke vakscholen bij de Unie voor Handen- en Geestesarbeiders (UHGA) opgeleverd.⁶

⁶ Voorlopig kon geen toegang verkregen worden tot het archief van het bisdom Doornik.

2. ONDERWIJS ALS ONDERDEEL VAN DE DUITSE *KULTURPOLITIK*

Na de capitulatie van België in mei 1940 besloot Hitler een militair bestuur in België te installeren, onder meer om te vermijden dat men hem zou verdenken van annexionisme (Boudens, 1997, 15). Bovendien liet deze bezettingsvorm, in tegenstelling tot een burgerlijk bestuur, een gecontroleerde werking van de Belgische autoriteiten toe (Aron & Gotovitch, 2008, 6). Na het vertrek van de vooroorlogse regering Pierlot kwam het dagelijkse bestuur van het land in handen van de secretarissen-generaal (*Ibid.*, 14). Velen waren ook vóór de oorlog werkzaam in de Belgische administratie. Zo was de secretaris-generaal van het Ministerie van Openbaar Onderwijs, Marcel Nyns, al sinds 1930 in dienst bij de Belgische overheid (*Ibid.*, 165).

Deze Duitse *Militärverwaltung* was voornamelijk een *Aufsichtsverwaltung*. Het militaire bestuur was met andere woorden een toezicht- en controleapparaat dat zowel op de lange als op de korte termijn gericht was op de bewaring van de orde en de rust in het land. Bij het begin van de bezetting hadden de autoriteiten in Berlijn immers nog geen duidelijk afgelijnd toekomstbeeld voor België voor ogen. Wel was duidelijk dat het (gedeeltelijke) behoud en de medewerking van de aanwezige autoriteiten essentieel waren in het bewaren van de orde en de rust in het land (*Ibid.*, 9).

De bezetter was er zich terdege van bewust dat naast de Belgische autoriteiten ook de katholieke kerk – en dan vooral in Vlaanderen (Boudens, 1997, 24) – een machtige speler was op het politiek-maatschappelijke veld (Van den Wijngaert, 1999, 10). De constitutionele vrijheden die ze genoot en de zeer uitgebreide organisatie in congregaties, katholieke scholen,... lagen aan de grondslag van deze macht (*Ibid.*, 24). Die had zich overigens ook al in de Eerste Wereldoorlog gemanifesteerd toen de Duitse overheid zich geconfronteerd wist met de kritieken van de toenmalige kardinaal Mercier (annex bij het artikel Dantoing, 1978, 333).⁷

Ook de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog was mede bepalend in de keuze voor een militair bestuur, dat onder leiding van Generaal Alexander von Falkenhausen werd geplaatst. Opmerkelijk is dat hij bij zijn aankomst in België enkel de pauselijke nuntius in België bezocht omdat hij het aanvankelijk niet nodig achtte contacten aan te knopen met de Belgische primaat (Leclef, 1945, 30). Hoewel de bezetter het belang van een samenwerking met de kerk duidelijk inzag, wantrouwde de *Militärverwaltung* het 'politiek katholicisme' (Verhoeyen, 1988, 787). Toch werd tijdens de bezetting al snel

⁷ Uitspraak van J. Gotovitch.

duidelijk dat bepaalde kwesties niet geheel onbesproken konden blijven (Dantoing, 1978, 315).

Het militaire bestuur schatte de Belgische culturele situatie zeer complex in door de gerichtheid op Frankrijk, de opsplitsing van het land in een Vlaams en Waals deel en de in de liberale constitutie geregelde vrijheid van onderwijs. Deze factoren verhinderden het militaire bestuur, naar eigen zeggen, een uniforme Duitse cultuurpolitiek te voeren. Het Belgische culturele landschap werd bijgevolg gepercipieerd als een Januskop.⁸

Ook de opdeling van het onderwijsveld in een officieel en vrij katholiek net werd gezien als één der *grundsätzlichlen Probleme* en een teken aan de wand voor de omvorming van het Belgische culturele leven naar Duits model. Maar hoewel het bezettingsbestuur in het begin van 1941 constateerde dat de werking van de meeste officiële en vrije scholen vrijwel was genormaliseerd, kwam deze toch tot de bevinding dat:

"Irgendein Eingriff in den Schulaufbau und Lehrbetrieb der 'freien' wie der staatlichen Schulen im Rahmen der Militärverwaltung gegebenen Weisungen, untunlich [ist]".⁹

Toch trachtte de bezetter vanaf 1941 een greep te krijgen op het Belgische onderwijssysteem. Niet alleen in de universiteiten probeerde het militaire bestuur via een controle op professorenbenoemingen of de invoering van de verplichte tewerkstelling voor studenten zijn invloed te vergroten. Ook het collegeleven werd verstoord door de inspectie op de handboeken en klassieke handleidingen, het eisen van rechten voor bepaalde politieke jeugdgroeperingen en de verordeningen op de oprichting of uitbreiding van nieuwe scholen of klassen (Leclef, 1945, 190).

2.1. De aanloop naar het onderwijsconflict

Reeds bij de aanvang van de Tweede Wereldoorlog organiseerden Nieuwe Ordebewegingen, zoals Rex in Wallonië en het VNV in Vlaanderen, met steun van de bezettende overheid propaganda in de colleges. Volgens Leclef lag het in hun bedoeling:

⁸. ANP, AJ 40/15, "Bericht über Tätigkeit und Arbeitsziele der M.V. in Belgien auf dem Gebiete der Kultur", 20 Juni 1941.

⁹. ANP, AJ 40/15, "Bericht über Tätigkeit und Arbeitsziele der M.V. in Belgien auf dem Gebiete der Kultur", 20 Juni 1941.

"met alle middelen [...] nieuwe aanhangers te winnen, haar ongezonde en gevaarlijke ideeën in het schoolmidden te verspreiden en het gezag van de bestuurders en de leraars te ondermijnen" (*Ibid.*, 189).

In een circulaire van 29 januari 1941 herinnerde de vicaris-generaal van de kardinaal, Mgr. Everaert, de bisschoppelijke schoolbesturen eraan dat het de leerlingen ten strengste verboden was lid te zijn of te worden van groeperingen en verenigingen die geen voorafgaande goedkeuring van de kardinaal hadden gekregen. Bovendien deelde de kardinaal hen in een brief van 2 april 1941 mede dat het dragen van kentekens, alsook het bijwonen van vergaderingen en de deelname aan betogingen uit den boze was (*Ibid.*, 190). Drie maand later werd dit verbod herhaald en werd onderstreept dat de studenten ook tijdens de vakantie gehouden waren de maatregelen te respecteren (Boudens, 1997, 36).

Vooraf het hoofd van de Duitse *Verwaltungsstab*, het orgaan dat het dagelijks administratief bestuur van België moest verzekeren, *Militärverwaltungschef* Eggert Reeder en diens persoonlijke adviseur Franz Thedieck gingen niet akkoord met deze gang van zaken. Tijdens een bezoek van Thedieck aan de kardinaal op 10 juni 1941, werd de kwestie aangehaald. De kardinaal argumenteerde dat hij politieke manifestaties in de kerken en de colleges niet kon gedogen. Maar Franz Thedieck had uit deze ontmoeting iets anders begrepen. Enkele dagen later kondigde het militaire bestuur immers af dat er een akkoord tussen beide partijen tot stand was gekomen. Thedieck had begrepen dat de kardinaal een actieve propaganda in de colleges uitdrukkelijk verbood, maar geen graten zag in het lidmaatschap van organisaties met politieke inslag. Van represailles tegenover leden van Nieuwe Ordebewegingen kon bijgevolg – aldus de bezetter – geen sprake meer zijn (Leclef, 1945, 190-191).

Hoewel deze 'misvatting' ernstige gevolgen had in sommige colleges, liet de kerkleiding de zaak enkele weken op zijn beloop, vermoedelijk om de relaties met de bezetter niet van meet af aan te verzuren. Bovendien lag Leclef vermoedelijk zelf aan de basis van het misverstand. In zijn correspondentiebundel noteert hij dat hij de kardinaal meermaals instructies had horen geven aan de directeurs van de katholieke colleges om de uitsluiting van leerlingen, die lid waren van een door de kerk verboden groepering, aan de bezetter te motiveren met argumenten van discipline, eerder dan van ideologische aard. Daarom meende hij – zoals Leclef zelf in zijn bundel schrijft:

"Aan Dr. Thedieck te kunnen zeggen dat de leerlingen niet zouden verontrust worden alleen om het feit dat zij leden waren van een politieke groepeerings" (*Ibid.*, 191).

Thedieck heeft deze – misschien eerder vage uitdrukking van Leclef – waarschijnlijk in de voor de *Militärverwaltung* meest positieve zin geïnterpreteerd; vermoedelijk omdat hij dit zelf een goede oplossing had gevonden.

In tussentijd werden er wel maatregelen buiten het officiële circuit getroffen. De kardinaal koos waarschijnlijk niet voor een frontale aanval omdat – zoals Leclef in zijn bundel betoogt:

"Het onvoorzichtig [ware] geweest haar [de *Militärverwaltung*, nvda] openlijk aan te vallen, want zoo kon men maatregelen uitlokken, die voor de gestichten zelf en voor de gezonde massa van de studenten gevaarlijk zouden geweest zijn" (*Ibid.*, 189).

Op 3 juli bracht de vicaris-generaal van de kardinaal, Mgr. Everaert, de collegedirecties in herinnering dat:

"Het gerucht, als zou er tusschen Zijne Eminentie en die groepeerings of een van die groepeerings een akkoord zijn tot stand gekomen, van allen grond ontbloomt is" (*Ibid.*, 191).

Op 1 augustus 1941 zond Leclef, na het advies van de kardinaal te hebben ingewonnen, een brief naar de *Militärverwaltung*, met de boodschap dat het vermeende akkoord een interpretatiefout van Thedieck moest zijn. De *Militärverwaltung*, van de andere kant, bleef beweren dat de kardinaal op de ontmoeting op 10 juni duidelijk had gezegd dat enkel leerlingen die binnen de collegemuren voor politieke twisten of conflicten zorgden, zouden worden uitgesloten (*Ibid.*, 192-193). In een brief van 1941 aan het militaire bestuur, legitimeerde de kerkleiding het verbod door erop te wijzen dat dit ook al vóór de oorlog in voege was (*Ibid.*, 193-194). Zo veroordeelde de kerk het VNV en Rex reeds in de jaren 1930 als dissidente bewegingen. De voornoemde bewegingen konden namelijk het confessionele en kerkelijke karakter van de katholieke zuil aantasten (Boudens & Gevers, 1998, 2640). Ook het Vlaams-nationalistisch karakter van deze groepeerings paste niet in de unitair-Belgische droom van Mechelen (Van den Wijngaert, 1999, 10). Bovendien argumenteerde de primaat in zijn brief aan de *Militärverwaltung* dat de nationaalsocialistische of Vlaams-nationalistische jeugdorganisaties aanleiding gaven tot verklikking en wegens hun politieke grondslag aan elke kerkelijke controle ontsnapten. Het toelaten van dergelijke verenigings was dus niet alleen gevaarlijk, maar ook in conflict met "elke gezonde opvatting

over opvoeding, tucht en gezag". Enkel christelijk geïnspireerde verenigingen en sommige organisaties voor lichamelijke opvoeding konden worden toegestaan (Leclef, 1945, 193-194).

Ook de Duitse verordening op de verkoop en de uitleen van anti-Duitse werken van 13 augustus 1940 zorgde voor heel wat problemen. Dit voorschrift bepaalde dat alle bijdragen die smadelijke passages bevatten over het Duitse volk, het Duitse Rijk of het nationaalsocialisme vóór 1 september 1940 achter slot moesten verdwijnen.¹⁰ Deze instructie gold niet alleen voor alle publieke, maar ook voor alle private bibliotheken. Bijgevolg zond de Duitse *Propaganda-Abteilung* een lijst van verboden boeken naar de kardinaal, die overigens werd belast met de verspreiding ervan over de onder zijn leiding staande bibliotheken. Deze regulering werd aanvankelijk genegeerd door de kerk. Na herhaalde aanmaningen van Duitse zijde meldde de primaat aan het militaire bestuur deze maatregel als een loutere inlichting te hebben opgevat. Bovendien werden er nooit meerdere exemplaren van dit register besteld, omdat het Aartsbisschoppelijk Ordinariaat meende niet te moeten instaan voor de verspreiding van een catalogus met verboden boeken die de kerkelijke overheid perfect aanvaardbaar beschouwde (*Ibid.*, 194-197).

Hoewel deze verordening niet expliciet melding maakte van een schoolboekenpolitiek, werd binnen dit kader een Commissie voor de Herziening van de Schoolboeken opgericht (*Ibid.*, 197). Deze commissie stond onder auspiciën van het Ministerie van Openbaar Onderwijs, maar genoot een relatieve onafhankelijkheid. De belangrijkste reden voor de oprichting was de vaststelling van Duitse kant dat, ondanks de uitvaardiging van de verordening op de anti-Duitse werken van 1 september 1940, in heel wat scholen toch nog schoolboeken met Duitsonvriendelijke passages werden gebruikt (Aron & Gotovitch, 2008, 166). Om dit te verhelpen, kreeg de commissie een tweeledige functie opgelegd. Enerzijds moest ze de baan vrijmaken voor een uniformering van de Belgische leerboeken. Anderzijds werd ze belast met de verwijdering van alle schoolboeken die de Duitse eer en 'historische objectiviteit' schonden. Bijgevolg dienden alle – volgens de Duitsers – subjectieve en Duitsonvriendelijke passussen geschrapt te worden (De Smedt, 1991, 179).

De lijsten van 'gevaarlijke' boeken, die in het kader van de werking van deze commissie werden opgesteld, werden ook naar de verschillende niet-gesubsidieerde scholen en bisdommen toegezonden. Hoewel de bisschoppelijke autoriteiten afkerig stonden tegenover deze schikking, distribueerden ze

¹⁰. *Verordnungsblatt* van 13 augustus 1940, pp. 152.

deze index wel naar de verschillende scholen, omdat de Duitse overheid had bedreigd met strenge represailles tegenover colleges die deze maatregel met de voeten zouden treden (Leclef, 1945, 198).

In de herzieningscommissie werden tevens twee plaatsen voor de afgevaardigden van het katholiek onderwijs gereserveerd. Deze zouden belast worden met de revisie van schoolboeken in de vakgebieden geschiedenis en moraal. De kardinaal meldde de *Militärverwaltung* dit rekwest niet te kunnen inwilligen omdat:

"Deze commissie geen zin heeft, aangezien de rol van de geschiedenis bestaat in het verhalen van de feiten zooals zij gebeurden, en dat het onderrichten der eenige aannemelijke zedenleer, die van de tien geboden, niet kan verminkt of veranderd worden" (*Ibid.*, 197).

Vermoedelijk speelden er naast inhoudelijke ook puur politieke overwegingen mee en wou de kerkleiding zich distantiëren van een commissie waarvan sommige leden de Nieuwe Orde vaak zeer gunstig gezind waren. Met figuren als Robert Van Roosbroeck, professor aan de Universiteit Gent, schepen van openbaar onderwijs in Antwerpen en aanhanger van de SS Vlaanderen (Aron & Gotovitch, 2008, 166), alsook de gouverneur van de provincie Antwerpen tijdens de Tweede Wereldoorlog en voorzitter van de commissie, Jan Grauls (De Smedt, 1991, 179) wou de kerk liever niets te maken hebben. Bovendien bleven de vooroorlogse conflicten evengoed meespelen. Van vrijmetselaars als Paul Bonenfant, professor aan de Université Libre de Bruxelles (Aron & Gotovitch, 2008, 166) wou de kerk zich evenzeer distantiëren.

Hoewel de commissieleden de kerkleiding op andere gedachten poogden te brengen, vielen de meeste aanmaningen tot medewerking in dovemansoren (Leclef, 1945, 199). De mate waarin het leerboekenpakket onder invloed van deze commissie veranderde, hing in grote mate af van de schooldirecties zelf.

Uit het voorgaande blijkt dat de katholieke kerk en het militaire bestuur reeds bij de aanvang van de bezetting vaak tegenstrijdige belangen verdedigden. Het vrije net werd door de Duitsers als een broeihaard van Duitsvijandigheid gepercipieerd. Dit is dan ook de context waarin men de Duitse verordeningen op de uitbreiding van scholen en klassen in het vrije net moet begrijpen.

2.2. De verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942

Op 13 augustus 1942 verscheen in het *Verordnungsblatt* een Duitse maatregel die stipuleerde dat het enkel aan de *Militärverwaltungschef* was toegestaan een goedkeuring voor de oprichting van nieuwe scholen te verlenen. Alle aanvragen tot oprichting of uitbreiding moesten aan de lokale *Kreiskommandantur* worden gericht met de uitdrukkelijke vermelding van de aard en het doel van de school, evenals de belangrijkste redenen voor de (her)oprichting. Deze verordening werkte daarenboven retroactief: alle scholen die sinds 1 januari 1942 waren gesticht, dienden een toelating te bekomen alvorens ze het werk mochten aan- of hervatten. Indien de schoolbesturen hieraan verzaakten, zouden de schooldeuren onherroepelijk worden gesloten vanaf 15 september 1942. De scherpste doorn in het katholieke oog was echter paragraaf 3 van deze verordening, die inhield dat de restrictieve maatregel enkel voor het vrij onderwijs en dus niet voor de staats-, provinciale en gemeentelijke scholen gold.¹¹ De katholieke kerk voelde zich bijgevolg geïrriteerd (Verhoeven, 1988, 788). De verordening wekte dan ook ernstig protest op in kerkelijke kringen, vermoedelijk omdat het de enige was die de uitbouw en werking van het katholiek scholennet werkelijk heeft gehinderd. Toch lijkt de invloed van de verordening groter te zijn geweest in het lager, dan in het middelbaar onderwijs (Leclef, 1945, 199).

In een nota van 11 september 1942 van de chef van het militaire bestuur aan Löffler wordt de achterliggende reden voor de verordening van 1942 duidelijk: de verordening was klaarblijkelijk tegen het katholiek onderwijs gericht. Om die reden verklaarde het hoofd van de militaire administratie dat de lagere *Kreiskommandanturen* de toelatingen enkel onder *réserve de résiliation* mochten verlenen, wat betekende dat de bezetter de procedure op elk moment en eenzijdig kon opzeggen. Met deze clausule dekte het militaire bestuur zich in tegen elke schadeloosstelling of elk protest van de katholieke scholen en de vergunningsprocedure werd aldus een lege doos. Op die manier trachtte de bezetter te vermijden dat een school – eens een goedkeuring verkregen – een Duitsvijandige koers zou gaan varen. Om die reden verbood de *Militärverwaltung* ook elke manifestatie of vergadering met een politiek karakter. Uiteraard gold dit wel uitsluitend voor activiteiten die direct of indirect tegen de bezetter waren gericht. De bezetter zag dus geen graten in

¹¹. *Verordnungsblatt*, 1942 (83-2), pp. 1000-1001.

de oprichting van scholen waarvan de politieke ideologie in de lijn lag met deze van het militaire bestuur.¹²

Om de vergunningsprocedure kracht bij te zetten, liet de *Militärverwaltung*, *Gruppe Kultur* in een circulaire van 14 september 1942 aan het Ministerie van Openbaar Onderwijs weten dat de staatsubsidies voor de na 1 januari 1942 opgerichte vrije scholen of voor deze die na een tijdelijke sluiting de deuren opnieuw openden, slechts konden worden toegekend, indien de schooltitularis een goedkeuring had aangevraagd.¹³ Löffler liet aan de *Oberfeldkommandanturen* weten dat de aanvraagdossiers alle details moesten bevatten met betrekking tot de personen die zich als titularis en directeur van de nieuwe school aanmeldden. Ook de lokalen en de reden tot oprichting dienden consequent en met aandacht voor elk particulier geval onderzocht te worden.¹⁴

In een poging om het systeem te omzeilen lieten de katholieke schoolbesturen de leerlingen van de gemeenteschool overgaan naar een reeds bestaande vrije school, waaraan de schoolbesturen slechts wat klassen toevoegden. Daarnaast richtten priesters ook wijkklassen op (*Ibid.*, 199-200). In andere gevallen werd de ordonnantie omzeild door bestaande scholen uit te breiden en bepaalde klassen te splitsen.¹⁵

De *Militärverwaltung* kwam dus al snel tot de vaststelling dat de ordonnantie van 13 augustus het gebruik van achterpoortjes niet uitsloot, waardoor – aldus de bezetter – schade werd berokkend aan de officiële gemeentelijke scholen. Teneinde aan deze praktijken paal en perk te stellen, werd op 7 november van datzelfde jaar het eerste lid van de verordening op het onderwijs als volgt gewijzigd:

"Het is slechts met toelating van den Chef van het Militair Bestuur geoorloofd scholen van om het even welken aard op te richten en uit te breiden. Onder

¹² SOMA, AA 278/343, Nota bevattende de samenvatting en de vertaling van stukken van de *Militärverwaltung*, *Gruppe Kultur* betreffende de toelating tot de oprichting van scholen, 11 september 1942.

¹³ SOMA, AA 278/344, Brief van de *Militärverwaltung*, *Gruppe Kultur* aan het ministerie van Onderwijs betreffende te verspreiden informatie naar aanleiding van de verordening van 13 augustus 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 14 september 1942.

¹⁴ SOMA, AA 278/345, Brief van de *Militärverwaltung*, *Kulturabteilung* aan de Belgische (*Oberfeldkommandanturen*) betreffende een nieuwe aanvulling op de verordening van 13 augustus 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 7 november 1942.

¹⁵ SOMA, AA 278/347, Nota van de *Militärverwaltung*, *Gruppe Kultur* betreffende een noodzakelijke aanvulling op de verordening van 13 augustus 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 7 november 1942.

uitbreiding wordt mede verstaan het opnemen van nieuwe leervakken op het leerplan en het vormen van nieuwe of verdubbelde klassen".¹⁶

In een nota aan de *Oberfeldkommandanturen en Feldkommandanturen* van 7 november 1942 legitimeerde de *Militärverwaltung* de ordonnantie door te wijzen op de aanhoudende oprichting van katholieke scholen. De *Kommandanturen* kregen ook de opdracht de uitbreiding van bestaande vrije scholen met ontdubbelde of nieuwe klassen of nieuwe lessen te verhinderen als in de gemeente of in het stadsgedeelte waar de school was gevestigd, een officiële, door de staat, de provincie of de gemeente gesubsidieerde school bestond. Indien de officiële buurtschool het hoofd kon bieden aan de lokale onderwijsvraag, bestond er volgens het militaire bestuur geen reden om nieuwe katholieke scholen op te richten.¹⁷ Naast de gedurige oprichting van vrije katholieke scholen, was ook de houding van de kerk tegenover de door het Ministerie van Binnenlandse Zaken benoemde Vlaams-nationalistische leerkrachten onhoudbaar omdat ze de Duitse inspanningen om nieuw-ordegezinden in het onderwijs te benoemen tenietdeden. Bovendien was ook de religieuze druk van de kerk op de ouders om hun kinderen van de officiële gemeentescholen weg te halen en naar de vrije scholen te sturen, het militaire bestuur een doorn in het oog.¹⁸

Tot het midden van 1942 slaagde de kerk er grotendeels in het vrije katholieke net uit de Duitse invloedssfeer te houden. Maar met de herziening van 7 november kwam de oprichting, uitbreiding en werking van het katholieke net ernstig op de helling te staan. In november 1942 gingen de onderwijsonderhandelingen tussen de kerk en de bezetter van start. Deze onderhandelingen zijn in de literatuur weinig bekend. Leclef beperkt zich in zijn correspondentie immers grotendeels tot de genese van de Duitse verordeningen op het onderwijs en latere officiële briefwisseling tussen kanunnik Van der Elst en het Duitse militaire bestuur. De interne briefwisseling tussen Van der Elst en Van Roey, noch deze binnen de *Militärverwaltung* zijn opgenomen in het werk.¹⁹ Dit betekent dat de – overigens weloverwogen – keuzes die de kerk

¹⁶. *Verordnungsblatt*, 1942 (83-2), pp. 1086.

¹⁷. SOMA, AA 278/346, Brief van de *Militärverwaltung*, *Gruppe Kultur* aan de 'Belgische' (*Ober*)*Feldkommandanturen* bevattende een aanvulling op de verordening van 13 augustus 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 7 november 1942.

¹⁸. SOMA, AA 278/347, Nota van de *Militärverwaltung*, *Gruppe Kultur* betreffende een noodzakelijke aanvulling op de verordening van 13 augustus 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 7 november 1942.

¹⁹. Enkel de brieven van Van der Elst aan de kardinaal van 1 december 1942 en 21 december 1942 zijn wel in Leclefs werk opgenomen (Leclef, 1945, 192).

vanaf eind 1942 in haar relatie tot de bezettende macht maakte, grotendeels onbekend blijven. In de literatuur wordt ook gewag gemaakt van een minder gereserveerde en uitgesproken vijandigheid van Van Roey tegenover het Duitse militaire bestuur vanaf juli 1942 (Boudens, 1997, 52-53). We zullen zien dat dit – tenminste voor wat de onderwijsbesprekingen betreft – niet altijd opgaat.

In wat volgt, wil ik dan ook niet alleen het verloop van de onderhandelingen na de publicatie van de schoolverordening van 7 november 1942 beschrijven. Belangrijker is dat de overwegingen die de kerk in haar stellingname tegenover het militaire bestuur maakte, worden besproken. In deze context is voornamelijk de figuur van Van der Elst van belang, die vanaf 1942 de kerkelijke strategie uitstippelde via adviezen aan de kardinaal.

2.3. *Modus vivendi* of openlijk verzet?

In de maanden volgend op de herziening van november 1942 kwamen de besprekingen en correspondentie tussen de kerk en de bezettende macht op gang. Het contact waar over de toekomst van het katholiek onderwijs in België werd onderhandeld, verliep steeds via briefwisseling of via een tussenpersoon (Dantoing, 1978, 315). Vooral kanunnik Van der Elst trad geregeld op als tussenpersoon en kreeg:

"Verscheidene malen de opdracht om stappen te doen bij de Duitse autoriteiten te Brussel, evenals te Mechelen en Antwerpen, nu eens om protest aan te tekenen tegen uitermate onrechtvaardige maatregelen of tegen kwellende opeischingen, dan weer om genade te verzoeken voor veroordeelden, ofwel om de vrijlating te vragen van gevangenen of verzachting van hun lot".

Precies het feit dat de kardinaal "nooit in betrekking is geweest" met von Falkenhausen en *a fortiori* niet met zijn burgerlijke opvolger *Gauleiter* Grohé (Leclef, 1945, 7), werd na de oorlog vaak ter verdediging van de kardinaal ingeroepen. Aan Duitse zijde hanteerde men grotendeels dezelfde methode. Daar was het Franz Thedieck die goede contacten onderhield met de Belgische kerkleiding. Vóór de bezetting was hij voornamelijk actief geweest in het Rijnland. Maar tijdens de oorlog was hij een belangrijke figuur bij de uitstippeling van de *Flamenpolitik* (De Wever, 1998, 3056-3057). Als katholiek voelde hij zich ook nauw verbonden met de kerk in België. Zijn gematigde houding tegenover de kerk maakte hem verdacht bij de SS. Het hoofd van de *Sicherheitsdienst*, R. Heydrich drukte in 1942 en 1943 meermaals zijn ongenoegen uit, onder meer over het feit dat Thedieck in Duits

uniform knielde voor de kardinaal en zijn bisschopsring kuste. In april 1943 werd hij uit de *Militärverwaltung* verwijderd (Beyen, 2002, 86). Daarnaast waren het voornamelijk Dr. Löffler en von Craushaar die de relaties met de kerk onderhielden.

Reeds enkele weken na de publicatie van de Duitse onderwijsverordening van november 1942, trachtte Van der Elst de bezetter te overreden de ordonnaties af te zwakken. In het gesprek tussen beide partijen, dat plaatsvond op 27 november 1942, wees de adviseur van de kardinaal het Duitse bestuur erop dat de ordonnaties niet strookten met het principe van de vrijheid van onderwijs; een constitutioneel principe dat ondanks de militaire bezetting van het land nog steeds moest nageleefd worden. De militaire overheid antwoordde dat de ordonnaties niets te maken hadden met de voornoemde vrijheid van onderwijs, maar enkel gericht waren tegen de misbruiken die in naam van dit principe werden gepleegd. Deze misbruiken veroorzaakten, aldus de bezetter, schooldisputen en verstoorden de orde en rust in sommige gemeenten. Daarnaast voerde de *Militärverwaltung* aan dat de oprichting van nieuwe gesubsidieerde vrije scholen wegens de precare financiële toestand van de Belgische staat niet aangewezen was. Ze wees ook op het feit dat de kerk het verstrengen van de ordonnaties aan zichzelf te danken had: de verordening van 7 november was er immers nooit gekomen, indien de katholieke schoolbesturen niet hadden geprobeerd deze te omzeilen.²⁰

Hoewel Van der Elst in het gesprek toegaf dat de vrijheid van onderwijs op bepaalde punten en in sommige gevallen achterhaald was, vroeg hij het militaire bestuur toch wat milder op te treden tegenover misbruiken die zich hier of daar konden voordoen. Hij argumenteerde dat de bevolking namelijk volledig vrij was in de schoolkeuze. De demarches van de kanunnik vielen echter in dovemansoren. Het militaire bestuur bleef vasthouden aan de overtuiging dat de oprichting van vrije scholen in gemeentes waar ook een officiële school bestond niet opportuun was gezien een mogelijke toelating enkel een schooldispuut kon uitlokken of versterken.²¹

In tegenstelling tot de houding van Reeder meldde kanunnik Van der Elst op 1 december in een brief aan de kardinaal dat Thedieck, in naam van Reeder, in een persoonlijk onderhoud met hem had gezegd dat het militaire

²⁰. SOMA, AA 278/348, Verslag opgesteld door de *Militärverwaltung, Gruppe Kultur* betreffende het bezoek van kanunnik Van der Elst in verband met de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 27 november 1942.

²¹. SOMA, AA 278/347, Nota van de *Militärverwaltung, Gruppe Kultur* betreffende het bezoek van kanunnik Van der Elst in verband met de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 27 november 1942.

bestuur "est fermement décidée à ne pas toucher à l'organisation de l'enseignement catholique en Belgique". Thedieck had de kanunnik ook verzekerd dat de ordonnanties van augustus en november 1942 geen katholieke uitzonderingmaatregel waren en dat de bezetter niet de intentie koesterde de vrije ontwikkeling van het katholiek onderwijs te ondermijnen.²²

Een drietal weken later, tijdens een mondeling onderhoud met Thedieck op 21 december 1942, sprak Van der Elst Thedieck nog eens aan op de voormelde belofte van Reeder.²³ Hij verzekerde Thedieck dat de kerkelijke autoriteit enkel de christelijke opvoeding van de jeugd voor ogen hield en geen politiek doel zou nastreven. Deze mondelinge garantie was, aldus Van der Elst, voldoende om de preventieve controle op de oprichting van katholieke scholen te laten varen. Deze preventieve controle kon volgens de kanunnik overigens enkel een verstoring van de orde op lokaal vlak betekenen. Ten slotte vroeg Van der Elst het militaire bestuur zich tevreden te stellen met een eenvoudige kennisgeving van de oprichting van een school bij de Belgische onderwijsadministratie.²⁴ Mogelijke *cas litigieux* konden steeds door de bezetter en een gedelegeerde van de kerkelijke autoriteit besproken worden (Leclef, 1945, 200).

De gesprekken tussen Van der Elst en Thedieck werden op 9 januari 1943 hervat. In een interne nota aan de primaat noteerde Van der Elst:

"Au cours de l'entretien que j'ai eu, ce jour, avec le Docteur Thedieck, j'ai soulevé de nouveau la question de l'enseignement".²⁵

Onder andere hieruit blijkt dat het voornamelijk de kerk, en meer bepaald Van der Elst, was die het initiatief nam in de onderhandelingen betreffende het onderwijs.

²² Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen (AAM), Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 1 december 1942.

²³ Naar aanleiding van zijn gesprek met Thedieck maakte Van der Elst op 22 december 1942 een schriftelijk verslag over aan de *Militärverwaltung* betreffende de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen. Zie: SOMA, AA 278/351, Nota van kanunnik Van der Elst (afgevaardigde van de kardinaal) aan de *Militärverwaltung* betreffende de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 21 december 1942.

²⁴ SOMA, AA 278/351, Nota van kanunnik Van der Elst (afgevaardigde van de kardinaal) aan de *Militärverwaltung* betreffende de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 21 december 1942.

²⁵ AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 9 januari 1943.

In het bovengenoemde gesprek van 9 januari beloofde Thedieck de kerk een snelle en gunstige afhandeling van het conflict. Gedurende de eerste week van januari had Thedieck immers een gesprek met Löffler waaruit – aldus Thedieck – bleek dat de *Militärverwaltung* akkoord zou kunnen gaan met Van der Elsts voorstel van 21 december.²⁶

Nog geen week later, op 14 januari 1943, ontmoetten Van der Elst en Thedieck elkaar rond 11 uur te Brussel. Uit een brief van Van der Elst aan de kardinaal blijkt dat Thedieck het kerkelijke voorstel om de goedkeuring langs het Ministerie van Openbaar Onderwijs te laten verlopen – zoals hij dat eerder had beloofd – aan Löffler had voorgelegd. Van der Elst becommentarieerde in zijn brief aan de primaat dat deze gang van zaken de kerk veel moeilijkheden zou besparen. Bovendien liet dit ook toe een grotere en meer directe invloed uit te oefenen op de besluitvorming. Löffler bleek zich echter niet met het voorstel te kunnen verzoenen.²⁷

Omdat Löffler eind januari een korte vakantie inlaste, werden de gesprekken enkele dagen uitgesteld.²⁸ Uit een intern verslag van 19 januari 1943 blijkt wel dat de *Gruppe Kultur* zich niet akkoord verklaarde met de door Van der Elst gedane voorstellen omdat ze de controle van de voorgestelde scholen wenste te behouden. Ook de belofte om geen politiek doel na te streven werd tegengesproken door de regelmatige klachten die de *Militärverwaltung* ontving en waaruit bleek dat vele katholieke scholen een manifest anti-Duitse houding aannamen. Bovendien werden in de colleges nog steeds op grote schaal boeken met een anti-Duitse inslag gebruikt en ook de oprichting van vrije scholen zonder toelating bleef een vaak vastgestelde praktijk. Het katholiek onderwijs bleef dus ouders overtuigen hun leerlingen naar katholieke scholen te sturen, waardoor de staat subsidies moest toekennen aan scholen waarvan ze de noodzakelijkheid niet kon controleren.²⁹

Maar omdat de kerkelijke overheid op 21 januari 1943 nog steeds geen officiële bevestiging van de *Militärverwaltung* ontvangen had, signaleerde Van der Elst Thedieck telefonisch de hoogdringendheid van dit dossier. Op dat moment moet Thedieck, bijvoorbeeld door het interne verslag van 19 januari, al op de hoogte zijn geweest van Löfflers beslissing. Hij meldde Van

²⁶. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 9 januari 1943.

²⁷. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 14 januari 1943.

²⁸. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 14 januari 1943.

²⁹. SOMA, AA 278/352, Rapport van de *Gruppe Kultur* betreffende de onderhandelingen met kanunnik Van der Elst over de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 19 januari 1943.

der Elst dan ook voorzichtig dat in het geval dat het voorstel zou afgekeurd worden, Van der Elst de contacten met het militaire bestuur zou moeten proberen hernieuwen. In een interne nota aan de kardinaal schreef Van der Elst bereid te zijn "de revenir à la charge" in het geval van een negatief antwoord "car pour nous c'est une question extrêmement importante et épineuse". Toch zou Van der Elst alles in het werk stellen "pour éviter à ce sujet un conflit et des froissements". In zijn nota aan de kardinaal betreurde de kanunnik:

"Que cette négociation mène à ce point, mais c'est bien malgré moi, et je comprends trop bien que Mgr. Van den Eynde s'impatiente vu la situation intenable de l'enseignement".³⁰

Door het toedoen van Thedieck, die Van der Elst in een telefonisch gesprek beloofde de militaire top aan te manen tot het sturen van een antwoord, bracht von Craushaar de kerk dezelfde dag nog op de hoogte van de Duitse beslissing.³¹ Von Craushaar wees er in zijn brief aan Van der Elst nogmaals op dat de Duitse verordeningen geen schade aan de vrijheid van onderwijs berokkenden en enkel als doel hadden de misbruiken die in naam van het principe werden gepleegd, uit te sluiten. Bovendien argumenteerde hij nogmaals dat de Belgische schatkist de subsidies aan ongecontroleerde scholen niet toeliet. Het militaire bestuur kwam tot de conclusie dat ze niet kon toelaten dat de aanvragen door de kerk zelf zouden worden onderzocht. Enkel de *Kreiskommandanturen* waren in staat de lokale omstandigheden in overweging te nemen bij de toekenning van een schoolvergunning. De uiteindelijke beslissing bleef echter wel bij de *Militärverwaltung* liggen. Ook de 'incidenten' op katholieke scholen met nieuwe-ordegezinde jongeren of ouders, vielen in slechte aarde bij het militaire bestuur. Ze zag in de houding die door sommige leerkrachten en bepaalde directeurs werd aangenomen, een politieke positie tegen Duitsland.³²

Enkele dagen later, op 23 januari 1943, bracht Van der Elst de kardinaal op de hoogte van Löfflers beslissing. Hij oordeelde twee delen in de brief te kunnen onderscheiden:

³⁰. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 21 januari 1943.

³¹. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 21 januari 1943.

³². SOMA, AA 278/353, Brief van von Craushaar (*Militärverwaltung, Gruppe Kultur*) aan kanunnik Van der Elst betreffende de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen en de gevolgen ervan voor de vrije scholen, 21 januari 1943.

"La première dans laquelle j'entends l'écho des conversations que j'ai eu avec le Dr. Löffler, conversations plus réticentes que celles que j'ai eu à ce sujet également avec Thedieck, lesquelles étaient plus explicitement rassurantes, (...)".³³

Hieruit volgt zeer duidelijk dat het militaire bestuur dus niet als een monolithisch blok kan beschouwd worden: er was een duidelijk verschil in de houding van Thedieck en die van bijvoorbeeld Löffler.

Het tweede deel dat Van der Elst onderscheidde, waren de beschuldigingen van von Craushaar aan het adres van de katholieke schoolbesturen met betrekking tot de boeken en slechte behandeling van de nieuwe-ordegezinde leerlingen. Volgens Van der Elst was dit de precieze oorzaak voor de beperkende Duitse verordeningen. Bovendien, zo argumenteerde hij, was de preventieve controle een manier om de kerk onder druk te zetten. "Comment échapper à la pression?", vroeg de kanunnik zich af. Hij oordeelde dat de kerkelijke overheid alle aanvragen kon bediscussiëren met het militaire bestuur, ofwel elke onderhandeling kon verbreken en

"se contourner dans une attitude nette d'opposition en obligeant aussi l'autorité allemande à adopter une attitude ouvertement hostile à l'enseignement catholique?".³⁴

Hij achtte het beter de onderhandelingen voort te zetten

"et essayer moyennant la garantie donnée (...) que nous ne commettons pas d'abus de la liberté pour des faits politiques d'obtenir que l'on supprime pour nous le contrôle préventif en ce sens que l'on ne nous oblige pas à introduire des demandes [au]près du Kreiskommandantur et que l'on se contente du bordereau du Ministère de l'instruction publique".³⁵

De kanunnik onderlijnde daarenboven in zijn brief aan de kardinaal de controle op de primaat vernederend te vinden, maar hoopte dat de kerk toch een uitzondering op de procedure kon bekomen. Hoewel Thedieck – volgens Van der Elst – ook deze mening was toegedaan, kon een gunstige uitkomst voor de kerk nog een tijdje duren. In tussentijd achtte Van der Elst het beter:

³³. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

³⁴. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

³⁵. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

"Pour maintenir un 'modus vivendi' (...) qui nous permette d'atteindre la fin de la guerre avec quelques pertes peut-être, mais en évitant la grande casse".³⁶

In deze context is het van belang te wijzen op de Duitse verliezen in Stalingrad op dat moment. Dit keerpunt in de oorlog leidde ertoe dat een Duitse overwinning voor velen erg onwaarschijnlijk werd. Belangrijk is dat ook Van der Elst hier alludeert op een Duitse nederlaag en het einde van de oorlog.

Daarenboven stelde Van der Elst de primaat voor om de Duitse autoriteit de zogenaamde misbruiken in het katholiek onderwijs duidelijker te laten definiëren. Eigenlijk stelde hij dus voor de bezetter te dwingen hun verborgen agenda en hun visie op wat anti-Duits was te expliciteren. Anderzijds, zo schreef Van der Elst, was het ook mogelijk met de bezetter te breken

"en nous retirant dans l'enseignement actuel: en renonçant aux besoins aux subsides, qui nous seront restitués évidemment après la guerre".³⁷

Deze houding van verzet zou natuurlijk Duitse represailles hebben uitgelokt, maar, zo argumenteerde hij,

"ferait apparaître l'église comme le champion de la liberté de l'enseignement: nous aurions souffert pour elle et dès lors nous serions les défenseurs attirés de cette liberté dans la Belgique nouvelle".³⁸

Uit het vervolg van zijn brief aan de kardinaal blijkt dat Van der Elst eind januari 1943 nog geen duidelijk idee had hoe te handelen in deze zaak. Hij wees immers op de complexiteit van het probleem en de verschillende aspecten en consequenties die aan deze of gene handeling vastzaten. Zeker was – aldus de kanunnik – dat de kerk moest vermijden haar positie te compromitteren door *des gestes spectaculaires* te doen. In tussentijd kon de kardinaal volgens hem beter de discussie aangaan met de bezetter omtrent de zogenaamde misbruiken die in het katholiek onderwijs werden vastgesteld. Bovendien stelde hij ook voor de negatieve houding van sommige

³⁶. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

³⁷. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

³⁸. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

schoolbesturen ten opzichte van nieuwe-ordegezinden te legitimeren door nogmaals te hameren op de kerkelijke onthouding in politieke kwesties.³⁹

Uiteindelijk was het aan de kardinaal te beslissen welke houding de kerk in deze zaak diende aan te nemen. Bovendien zou deze keuze ook repercussies hebben op de persoon die de onderhandelingen zou verder zetten. Van der Elst wees er in zijn nota van 23 januari 1943 aan de kardinaal op dat in het geval de primaat opteerde voor een breuk:

"C'est évidemment votre Éminence qui doit lancer le débat (...) avec toute l'autorité qui s'attache à sa dignité, à sa personne et à son prestige".⁴⁰

Indien de breuk zou worden uitgesteld naar de toekomst, achtte Van der Elst het beter dat de kardinaal zich voorlopig zou terugtrekken uit het debat. Mocht de kardinaal meteen een *modus vivendi* beogen, dacht Van der Elst het voordeliger dat hijzelf de contacten zou voortzetten. Het prestige van de kardinaal had bij dergelijke betrekkingen weinig te winnen:

"À moins que votre Éminence ne jette dans le débat l'une ou l'autre l'idée ou principe, (...) soit dans une lettre adressée à [von] Falkenhausen, soit dans des instructions que votre Éminence me donnerais pour des négociations futures et dans une lettre qui serait la réplique de celle de von Craushaar".⁴¹

Dit is eigenlijk ook de indruk die de correspondentie-uitgave van Leclef wekt, namelijk dat de kardinaal enkel antwoordde op brieven van de bezetter. Dit, terwijl uit de confrontatie van Leclefs bronnenuitgave met Duits bronnenmateriaal en de interne briefwisseling tussen Van der Elst en de primaat blijkt dat de kerk het initiatief nam in de onderwijsonderhandelingen en dat de meeste contacten vrij informeel verliepen.

Uit zijn nota aan de kardinaal blijkt dat Van der Elst eerder voor de laatste oplossing opteerde omdat dit zou toelaten de contacten verder te zetten en uiteindelijk tot een aanvaardbare overeenkomst te komen. De kanunnik wees er wel op dat de opdrachten van de kardinaal moesten komen, "tout cela comme [von] Craushaar écrit sous le couvert de [von] Falkenhausen".⁴²

³⁹. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

⁴⁰. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

⁴¹. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

⁴². AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 23 januari 1943.

De hierboven besproken brief is veruit de belangrijkste in de bepaling van de kerkelijke positie ten opzichte van de bezetter. Bovendien blijkt januari 1943 een scharniermoment in de relaties met de bezetter. Deze brief verduidelijkt ook dat de kerk rekening diende te houden met belangen op verschillende fronten. Voor de kerk was het een permanente evenwichtoefening om zowel de belangen in de relatie met het militaire bestuur, alsook in de publieke opinie veilig te stellen. In de eerste plaats stond het behoud van de kerkelijke instituties voorop in de redenering van Van der Elst, vermoedelijk omdat hij inzag dat het na de oorlog moeilijker zou zijn "de remettre sur pied ce qui aura été supprimé" (annex bij het artikel Dantoing, 1978, 336).⁴³ Anderzijds blijkt uit de brief ook dat de onderhandelingen met de *Militärverwaltung* deels werden gevoerd met het oog op het veiligstellen van de naoorlogse kerkelijke positie op het vlak van onderwijs. Uit het verslag van de kanunnik blijkt immers dat de kerk niet meer in een overwinning van Duitsland geloofde, al is het onduidelijk wat met *la Belgique nouvelle* wordt bedoeld.

Op 3 februari 1943 vond er een nieuwe ontmoeting tussen Van der Elst en – vermoedelijk – Thedieck plaats.⁴⁴ Uit het verslag dat Van der Elst de kardinaal dezelfde dag nog stuurde, blijkt dat Thedieck duidelijk aan de kant van de kerk, eerder dan aan die van de *Militärverwaltung* stond. Van der Elst noteert "en me reconduisant, il m'a demandé si je n'avais pas encore soulevé de nouveau la question de l'enseignement". De adviseur van de kardinaal moest toegeven dat het dossier muurvast zat. Thedieck verzekerde de kanunnik deze toestand evenzeer te betreuren en wees op het feit dat de kerk te doen had met "un département qui désire prendre une attitude à lui". Van der Elst won zelf het advies in van Thedieck over wat voor de kerk de beste optie was. Deze laatste verzekerde hem dat de kerk nu moest doorzetten "[et] répondre à cette affaire". Van der Elst voelde zich aldus gesterkt de kardinaal aan te moedigen in de redactie van een nieuwe brief aan de bezetter in de hoop dan toch tot een aanvaardbare oplossing te komen.⁴⁵

Uit het vervolg van de contacten blijkt dat de kardinaal het advies van Van der Elst opvolgde. Op 8 februari 1943 ontving von Falkenhausen een officiële brief van de kardinaal waarin hij eens te meer wees op de schending

⁴³ Commentaar van kanunnik Aubert.

⁴⁴ Van der Elst besprak deze ontmoeting in een nota van 3 februari 1943 aan de kardinaal, maar vermeldde geen duidelijke naam van de persoon met wie hij verschillende kwesties, waaronder het onderwijsdispuut, besprak. Naar alle waarschijnlijkheid besprak hij deze kwesties met Thedieck.

⁴⁵ AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 3 februari 1943.

van het principe van de vrijheid van onderwijs. De kardinaal opperde dat indien de oprichting van een school of de opening van klassen onrust zouden veroorzaken in een bepaalde gemeente, de publieke overheid maar moest tussenkomen. Bovendien onderlijnde de primaat dat de conflicten een louter gevolg waren van de benoemingen die een duidelijke politieke inhoud hadden. Voorts argumenteerde de kardinaal dat enkele incidenten een algemeen verbod van het katholiek onderwijs niet konden rechtvaardigen. Ook het door de bezetter geopperde argument betreffende de precaire toestand van de staatsfinanciën, was volgens de kardinaal een drogreden. Hij argumenteerde dat de oprichting van scholen absoluut noodzakelijk was wegens de groei van de schoolbevolking. Bovendien werden – aldus de kardinaal – de katholieke klassen gesplitst om aan de officiële eisen van de inspectie te voldoen. Daarbij kwam nog eens dat een subsidieaanvraag in ieder geval de goedkeuring van de lokale of nationale staatsinspecteurs vereiste. De subsidies aan katholieke scholen bedroegen op dat moment één miljoen Belgische frank, wat volgens de kardinaal slechts een peulschil was vergeleken met het budget dat het militaire bestuur benutte. De primaat besloot de brief met de mededeling dat hij de Duitse maatregel beledigend, irritant en als een aanval op de kerkelijke rechten beschouwde. Hieruit kon de kerk enkel concluderen dat het militaire bestuur de ordonnanties aanwendde tegen de vrije ontwikkeling van het katholieke onderwijs en ze een geloofsbevel opdroeg aan de bevolking (Leclef, 1945, 204).

Leclef concludeert in zijn bronnenuitgave dat Reeder deze zeer strenge veroordeling van de kardinaal uiteindelijk wel moest aanvaarden en zo een einde maakte aan het debat (*Ibid.*, 205). Uit de interne briefwisseling tussen Van der Elst en Van Roey en de correspondentie in de archieffondsen van de *Militärverwaltung* blijkt echter het tegendeel.

Op 15 februari 1943 stelde de *Gruppe Kultur* een intern verslag op waarin werd gewezen op het feit dat het officiële schoolnet het private voorging. Daarom was ook elke gemeente, conform de schoolwetgeving, verplicht een gemeentelijke school op te richten en ze te onderhouden. Vrije scholen konden in principe wel als substituut worden opgericht, mits deze werden goedgekeurd en gecontroleerd door de staatsoverheden. Bovendien verklaarde secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, Gerard Romsée zich, aldus de bezetter, niet bevoegd om tegen katholieke scholen op te treden wanneer er onrust zou ontstaan. Hij verkeerde naar eigen zeggen enkel in de mogelijkheid hen de nodige subsidies te ontzeggen, al maakte deze laatste represaille weinig indruk in kerkelijke kringen. De bezetter kwam immers geregeld tot de vaststelling dat de katholieke schoolbesturen bij ontstentenis aan publieke

financiële tegemoetkomingen, andere geldbronnen aanspraken om de werking van de school te garanderen.⁴⁶ Bovendien beklaagde Löffler zich over het feit dat:

"Die Eltern der betroffenen Kinder mit allen Mitteln bearbeitet [werden], ihre Kinder aus der Gemeindeschule wegzunehmen und in die neue Privatschule zu schicken. Es bilden sich zwei Parteien und der Schulkonflikt ist fertig".⁴⁷

Deze voornoemde misbruiken werden door de Duitsers in België gezien als een misdrijf "gegen solche Auswüchse der 'Freiheit des Unterrichtswesens'" en een consequentie van de politieke wensen van het episcopaat om de macht te grijpen.⁴⁸ Ze hadden – aldus de bezetter – geen uitstaans met de missie om het zielenheil te verzekeren. De bezetter hield ook voet bij stuk dat als de kardinaal geen goedkeuringen meer zou aanvragen, dit enkel de stopzetting van subsidies aan het katholiek onderwijs voor gevolg zou hebben. De bezetter besloot de brief met de mededeling dat ze de brief van de kardinaal naast zich neer zou leggen, omdat men vermoedde dat Van der Elst zich wel zou aanmelden om de kwestie mondeling verder te bespreken.⁴⁹

Ondanks de scherpe toon van de kerkelijke brief van 8 februari 1943, blijkt uit deze interne nota dat Löffler een ernstig conflict met de kerk wou vermijden. Ook Reeder noteerde in een handgeschreven nota dat hij het niet opportuun achtte de toon van de kardinale brief van 8 februari te veroordelen, waaruit blijkt dat ook hij een conflict met de kerk uit de weg ging.⁵⁰ Op 16 februari 1943 maakte ook *Vize-militärverwaltungschef* von Craushaar zijn mening over de dreigende onderwijstwist met de kerk aan Reeder over. Volgens von Craushaar was een oplossing voor het conflict enkel te bereiken middels mondelinge discussies met kanunnik Van der Elst. Hij raadde ook aan de kerk te wijzen op het feit dat het militaire bestuur het recht had de constitutie van een land te wijzigen met het oog op de bewaring van de orde en de rust. Enkel de ordonnantie van 7 november 1942, zo vervolgde von

⁴⁶ SOMA, AA 278/356, Rapport van de *Militärverwaltung, Gruppe Kultur*, betreffende de standpunten van de kardinaal over de toepassing van de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van de scholen, 15 februari 1943.

⁴⁷ ANP, AJ40/22/13, Rapport van Löffler betreffende de verordeningen op de uitbreiding van scholen van 15 februari 1943.

⁴⁸ ANP, AJ40/22/13, Rapport van Löffler betreffende de verordeningen op de uitbreiding van scholen van 15 februari 1943.

⁴⁹ SOMA, AA 278/356, Rapport van de *Militärverwaltung, Gruppe Kultur* betreffende de standpunten van de kardinaal over de toepassing van de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 15 februari 1943.

⁵⁰ SOMA, AA 278/357, Aantekening betreffende een tweede versie van het rapport over de standpunten van kardinaal Van Roey, 15 februari 1943.

Craushaar, was gestoeld op sociopolitieke beweegredenen en had niets te maken met de bewaring van de orde en de rust. Bovendien wees hij op het feit dat de goedkeuring aan katholieke scholen wel mocht verleend worden wanneer de overbevolking van de klas een splitsing noodzakelijk maakte. Bijgevolg had de kerk, aldus von Craushaar, geen redenen om aan te nemen dat de maatregel het katholieke onderwijs wenste te viseren. De ordonnanties waren immers ook van toepassing op vrije scholen van een andere aard, zoals de zogenaamde *Pressenschule*.⁵¹ Sinds de publicatie van de ordonnantie van 13 augustus 1942 waren er inderdaad een aantal vergunningen verkregen voor de oprichting van nieuwe katholieke scholen. Von Craushaar besloot zijn nota met de mededeling dat indien de gesprekken met Van der Elst te gespannen zouden worden, de *Militärverwaltung* een allerlaatste concessie zou kunnen doen. Hij suggereerde dat het militaire bestuur in dat geval een uitbreiding van de verplichte aanvraag tot oprichting van nieuwe scholen kon uitbreiden naar het officiële scholennet. Deze tactiek bood het voordeel dat de kerk zich niet meer geïsoleerd kon voelen. In de praktijk echter, zo verklaarde von Craushaar, zou de verplichte goedkeuring voor officiële scholen administratief worden opgeheven, buiten het medeweten van de kerk in.⁵²

Hoewel Löffler, noch von Craushaar het aanvankelijk een goed idee vonden de kardinaal te wijzen op de teneur van zijn schrijven van 8 februari, besloot Reeder deze raad toch in de wind te slaan. In een brief van 19 februari 1943 aan Van Roey meldde hij dat de toon die de kardinaal aansloeg elke verdere dialoog uitsloot.⁵³ Niet lang daarna, op 25 februari 1943, presenteerde de rechterhand van de kardinaal zich op het bureau van Löffler met een nieuw ontwerp. Zonder in te gaan op de bovengenoemde berisping van Reeder betreffende de toon van de kerkelijke brief, stelde de kanunnik voor om de oprichtingsaanvragen van nieuwe scholen of klassen onder de bevoegdheid van het Ministerie van Onderwijs te brengen. Het Ministerie zou – aldus Van der Elst – de aanvragen onderzoeken en een standpunt aan het militaire bestuur, dat nog steeds met de eindbeslissing zou worden belast, meedelen. Alweer keurde Löffler dit plan af omdat het volgens hem enkel van toepassing kon zijn op de scholen die staatssubsidies aanvroegen. Scholen die

⁵¹. *Pressenschule* waren hogere scholen die door particulieren werden geleid.

⁵². SOMA, AA 278/358, Nota van *Vizemilitärverwaltungschef* von Craushaar aan *Militärverwaltungschef* Reeder bevattende zijn standpunt inzake het dreigende conflict met de katholieke kerk als gevolg van de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 16 februari 1943.

⁵³. SOMA, AA 278/359, Brief van *Militärverwaltungschef* Reeder aan kardinaal Van Roey betreffende de toepassing van de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 19 februari 1943.

zelfbedruipend waren zouden immers aan elke controle kunnen ontsnappen. Daarop antwoordde Van der Elst dat deze laatste scholen, naar zijn mening en conform de constitutionele vrijheid van onderwijs, niet moesten gecontroleerd worden.⁵⁴

Enkele weken later, op 16 maart 1943, liet Löffler in een interne nota weten het voorstel van Van der Elst onvoldoende te beoordelen. Hij suggereerde meteen ook enkele wijzigingen die Reeder in overweging kon nemen indien hij bereid was toegevingen te doen. De scholen of klassen die staatsubsidies aanvroegen, dienden aldus Löffler, aan het Ministerie van Onderwijs te worden voorgelegd, die op zijn beurt de aanvraag aan het militaire bestuur overmaakte. Voor de niet-katholieke scholen, ten tweede, suggereerde Löffler dezelfde procedure. Ten slotte, voor katholieke scholen die geen beroep deden op staatsubsidies kon ook de eerste procedure worden gevolgd, met dat verschil dat het aartsbisdom de aanvraag direct aan het militaire bestuur moest voorleggen. Löffler concludeerde dat het militaire bestuur met een dergelijk reglement grotendeels tegemoetkwam aan de wensen van de kerk.⁵⁵

De voormelde brief was meteen de laatste betreffende het onderwijsdebat. Hoe de onderwijsonderhandelingen uiteindelijk afliepen, is dus zeer onduidelijk. Bovendien bestaat – zoals al in de inleiding werd aangegeven – onduidelijkheid over de positie van de overige bisschoppen in dit dossier. In de archieven van de bisdommen Brugge, Gent, Namen en Luik is namelijk geen correspondentie betreffende deze kwestie terug te vinden.

2.4. De herderlijke brief van 15 maart 1943: de episcopale onderhandelingspolitiek onder druk

Vanaf maart 1943 vertroebelden de relaties tussen de bezetter en de kerk. De onderhandelingen werden immers overschaduwd door de bisschoppelijke protestbrief van 15 maart 1943, waarin de Duitse maatregelen op de verplichte tewerkstelling en de verwijdering van de klokken werden aangevochten (Gevers, 2004, 388). Het doel van deze actie was enerzijds het

⁵⁴. SOMA AA 278/360, Rapport van Loeffler (*Gruppe Kultur*) betreffende nieuwe pogingen van kanunnik Van der Elst om te onderhandelen over de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 25 februari 1943.

⁵⁵. SOMA AA 278/364, Nota van Loeffler (*Gruppe Kultur*) bevattende een advies met betrekking tot het voorstel van kanunnik Van der Elst over de toepassing van de verordeningen van 13 augustus en november 1942 inzake de oprichting van nieuwe scholen, 16 maart 1943.

imago van de kardinaal in de publieke opinie op te krikken (*Ibid.*, 389). Anderzijds wenste de kerk ook tegemoet te komen aan het groeiende ongenoegen binnen de publieke opinie over de Duitse maatregelen op de verplichte tewerkstelling.

Uit de briefwisseling bij de processen-verbaal van de vergaderingen van bisschoppen blijkt dat het episcopaat op 13 maart 1943 te Brussel vergaderde om over de protestbrief te praten. Naast de kwestie betreffende de klokken en de deportatie van Belgen werd ook gesproken over de toekomst van het onderwijs.⁵⁶ Opmerkelijk is echter dat van deze vergadering geen proces-verbaal werd opgemaakt, wat een precieze beschrijving van de positie van de bisschoppen en kardinaal bemoeilijkt.

Een publieke reactie op de protestbrief bleef niet uit. In een nota van 26 maart 1943 aan de kardinaal beschreef Van der Elst de commotie die de brief in Duitse kringen teweegbracht. Hij maakte daarbij een onderscheid tussen de gematigde Duitse kringen die – aldus de kanunnik – de reactie van de katholieke kerk verdedigden, en anderzijds een harde lijn. In gematigde milieus was men er volgens Van der Elst immers van overtuigd dat de Duitse politiek vroeg of laat tot een dergelijke uitbarsting moest leiden. Anderzijds, vervolgde de kanunnik, begreep men in deze kringen niet waarom de kerk een dergelijke agressieve en vijandige toon aansloeg,

"étant donné la modération que jusqu'ici votre Éminence avait montré dans ses écrits publics et même privés (...)"⁵⁷

Bovendien konden ze niet bevatten waarom de kerk:

"A pu brusquement poser un acte dont elle devait prévoir qu'il briserait les bons rapports et qu'il était un camouflet donné à ceux qui à la Militärverwaltung, mènent une politique d'apaisement".⁵⁸

De protestbrief gaf de extreem-Duitsgezinden een goede reden om deze gematigde politiek van von Falkenhausen te veroordelen en de kerk te vervolgen, zoals in Duitsland al het geval was.⁵⁹

⁵⁶. AAM, Doos 27 "Personalialia", Briefwisseling bij vergaderingen van bisschoppen, Map bisschopsvergadering van 27 en 28 juli 1942.

⁵⁷. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 26 maart 1943.

⁵⁸. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 26 maart 1943.

⁵⁹. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 26 maart 1943.

In Belgische kringen, echter, genoot de protestbrief enorm veel bijval. Bovendien had de veroordeling een positief effect op het prestige van de kardinaal. Enkel in liberale middens, zo concludeerde Van der Elst, hoorde men hier en daar kritiek dat de kerk zich enkel zorgen maakte om de verwijdering van de klokken.⁶⁰

Zoals reeds aangegeven, was de bezetter niet erg opgetogen over een dergelijke openlijke daad van verzet, wat voor gevolg had dat – zoals men in gematigde Duitse kringen reeds had voorspeld – het militaire bestuur een andere houding aannam tegenover de kerk. In een interne nota van 26 maart deelde de chef van het cultuurdepartement mee dat de situatie die door de pastorale brief werd gecreëerd een Duitse toegeving op het vlak van onderwijs uitsloot. Bijgevolg werd elke verdere dialoog met Van der Elst afgewezen, al verwachtte Reeder wel dat de onderhandelingen eventueel zouden kunnen hernomen worden.⁶¹

Ondanks deze harde taal reageerde de *Militärverwaltung*, die van primaat en bisschoppen geen martelaren wou maken, eerder mild. Dit wil echter niet zeggen dat de kerk geen consequenties van haar daden ondervond. Leden van katholieke (jeugd)bewegingen werden verboden nog een uniform te dragen en de jeugdbeweging diende ook alle vergaderingen op voorhand kenbaar te maken. Bovendien werd er gesnoeid in de papierlevering aan kerkelijke en Katholieke Actie-tijdschriften. Tot slot werden lijsten opgesteld van geestelijken die als Duitsvijandig bekend stonden en naar concentratiekampen moesten worden gestuurd en werden de activiteiten van de katholieke organisaties gevoelig ingeperkt (Boudens, 1997, 80).

Van der Elst vreesde dat behalve het militaire bestuur in België ook Berlijn van deze brief gebruik zou maken om het episcopaat de oorlog te verklaren en voorgoed komaf te maken met de geregeld ter discussie staande *politique d'apaisement* van de *Militärverwaltung*. Van der Elst achtte het dan ook "une erreur d'en faire le point de départ d'une résistance obstinée à la puissance allemande".⁶²

De protestbrief van maart 1943 betekende dus niet het einde van de episcopale accommodatiepolitiek, zoals soms in de literatuur wordt

⁶⁰. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 26 maart 1943.

⁶¹. SOMA, AA 278/364, Besluit van *Militärverwaltungschef* Reeder, 26 maart 1943.

⁶². AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

gesuggereerd (Van den Wijngaert, 1999, 15; Gevers, 2004, 389).⁶³ Een goede verstandhouding met de *Militärverwaltung* werd na maart 1943 zelfs noodzakelijk beschouwd om de oorlog vooralsnog zonder al te veel kleerscheuren door te komen. Vooreerst betoogde Van der Elst in zijn advies aan de kardinaal van 13 april 1943 dat:

"Le parti national-socialiste a pris en main de façon plus décisive que jamais la conduite morale et spirituelle, si l'on peut dire, de la nation allemande".

Volgens de kanunnik was het dan ook te verwachten dat alle antagonisten van het Duitse Rijk streng zouden vervolgd worden.⁶⁴ Enkel het gematigde militaire bestuur was, aldus de kanunnik, in staat de verwachte Berlijnse represailles af te zwakken:

"Il faut cependant éviter de penser que les autorités responsables en Belgique jouissent d'une telle indépendance qu'elles ne doivent pas tenir compte des prescriptions générales édictées à Berlin. Mais elles peuvent les appliquer avec plus ou moins d'empressement, avec plus ou moins de rigueur, elles peuvent les minimiser et chercher des accommodements éventuels aux situations particulières des institutions ou de personnes dans l'ensemble du pays".⁶⁵

De kerkleiding wenste dus een manier te vinden om opnieuw contacten met de *Militärverwaltung* aan te knopen zonder dat de primaat de woorden uit de herderlijke brief van maart 1943 zou moeten terugnemen en gezichtsverlies zou lijden bij de bevolking. Kanunnik Van der Elst adviseerde zich opnieuw te verschuilen achter de rechtvaardiging dat de protestbrief geen politiek, maar een zuiver moreel statement was. Omdat Van der Elst echter wist dat dit niet voldoende zou zijn om de bevroren relaties met de bezetter te ontdoeien, stelde hij voor een *geste* te doen

"qui n'a absolument rien à voir avec la question qui a amené le conflit, qui est absolument indépendant de la crise, qui est étranger à toutes les considérations émises jusqu'ici".⁶⁶

⁶³. In de literatuur wordt doorgaans van een accommodatiepolitiek gesproken. Binnen het kader van dit onderzoek lijkt het echter correcter om op zijn minst van een 'onderhandelingpolitiek' te spreken.

⁶⁴. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

⁶⁵. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

⁶⁶. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

Het geallieerde bombardement op Mortsel van 5 april 1943 werd als springplank naar de hernieuwing van de contacten gebruikt. Het doel van de luchtaanval door de *United States Air Force* was de vernietiging van de Erlafabriek in Mortsel waar Duitse jachtvliegtuigen werden hersteld. Omdat de geallieerde bommenwerpers echter zware Duitse weerstand ondervonden, losten de Amerikanen de bommen over bewoond gebied. Niet enkel de materiële schade was enorm, ook het dodental liep op tot bijna 1000 slachtoffers.

Van der Elst achtte het niet aangewezen dit geallieerd bombardement uitdrukkelijk af te keuren omdat dit de positie van de kardinaal in de publieke opinie had kunnen compromitteren. In de plaats daarvan stelde hij voor een deelnemingsbrief naar de burgemeester van Antwerpen te sturen waarin de kerkleiding haar medeleven en sympathie voor de gevallen slachtoffers zou uiten.⁶⁷ Hij argumenteerde dat de deelnemingsbetuiging

"ne comporte aucune prise de position politique ni intérieure, ni extérieure elle ne peut ni compromettre Votre Éminence, ni l'engager dans une voie indésirable".

Het beoogde doel was:

"Qu'elle produirait une détente parce qu'elle serait un fait nouveau qui permettrait au Président Reeder de reprendre avec nous des conversations sur les questions actuellement en litige. Ces conversations donneraient l'occasion d'endiguer les maux que nous subissons déjà".⁶⁸

In de brief betreurde het aartsbisdom:

"La terrible catastrophe provoqué par la récente attaque aérienne qui à précipité dans le deuil et la (sic) souffrance la paisible et laborieuse population de votre ville (...)".

Het aartsbisdom vervolgde:

"Les souffrances sont les miennes et je prie Dieu pour qu'ils soient consolés dans leur peine. Les secours qui leurs ont été apportés par les habitants de la ville d'Anvers sont un magnifique témoignage d'esprit chrétien et de solidarité humaine

⁶⁷. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

⁶⁸. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

et je ne puis m'empêcher de remercier tous ceux qui se sont portés au secours des sinistrés".⁶⁹

Van der Elst suggereerde dat een – ook al was het een impliciete – veroordeling van het geallieerde bombardement het militaire bestuur in België gunstig zou stemmen. Een herneming van de contacten met de Duitse bezetter was dus ook een absolute noodzaak om de onderwijsonderhandelingen tot een goed einde te brengen.

De deelnemingsbetuiging had uiteindelijk het gewenste doel. Nog geen week later, op 19 april, werd Van der Elst door Reeder en in aanwezigheid van von Craushaar, ontvangen. Hoewel Reeder tevreden leek met deze verdoken veroordeling van het geallieerde bombardement op Mortsel, drukte hij toch zijn ongenoegen uit over de kerkelijke protestbrief. De Duitse bezetter was duidelijk niet opgezet met een regelrechte aanval op het regime, die dit protest wel als een politieke stellingname interpreteerde.⁷⁰ Het betekende het failliet van zijn gematigde politiek (Dantoing, 1978, 317). De Duitse administratieve top in België voelde zich het mes in de rug gestoken omdat deze – niet in het minst op het vlak van onderwijs – steeds bereidheid tot concessies en het tot stand brengen van een *modus vivendi* had getoond.⁷¹

Het herderlijk schrijven miste zijn effect op de bevolking niet. Het militaire bestuur werd immers geconfronteerd met een vergroting van het actief verzet bij de bevolking en in de handel en industrie. Zelfs de ambtenaren uitten in toenemende mate hun gewetensbezwaren.⁷² De onderwijs- onderhandelingen zouden bijgevolg nooit meer het niveau van voor maart 1943 bereiken (Van den Wijngaert, 1999, 15). Of en hoe het overleg gedurende de tweede helft van 1943 en 1944 verliep, is zeer onduidelijk. Of de katholieken de geëiste toegevingen verkregen en hoe het conflict precies afliep, zal verder onderzoek moeten uitwijzen. Voorts is een lokale studie nodig om de concrete toepassing en het effect van de verordeningen van 13 augustus en 7 november 1942 en het beleid van Van Roey in de praktijk te bepalen.

⁶⁹. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, annex aan de brief van 13 april 1943.

⁷⁰. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

⁷¹. AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

⁷². AAM, Bestand Van Roey, Doos Van der Elst, Briefwisseling met de kardinaal, brief van 13 april 1943.

2.5. De kerk en de Joodse kwestie

In tegenstelling tot de kerkelijke ijver om de belangen in het onderwijsdebat veilig te stellen en het protest tegen de Duitse kerkelijke uitzonderingspolitiek, bleef het relatief stil rond de verwijdering van Joodse leerlingen uit de scholen. Een Duitse verordening van 28 oktober 1940 bepaalde dat het de Joden verboden was een betrekking uit te oefenen in de openbare besturen, verenigingen en bedrijven waarbij de staat, een provincie, een gemeente of een ander publiekrechtelijk lichaam betrokken was. Op grond van deze verordeningen werden Joodse leerkrachten uit het officieel en het vrij katholiek onderwijs geweerd.⁷³ Joodse onderwijzers mochten enkel lesgeven op zogenaamde *Judenschulen*. Met de verordening van 1 december 1941 werd de inrichting van het Joodse lager onderwijs aan de Jodenvereniging van België gelaten. Mocht daar vraag naar zijn, kon deze organisatie eveneens instaan voor de oprichting van kleuteronderwijs, middelbaar en technisch onderwijs (Dickschen, 2006, 100-101). Het Joodse onderwijsnet werd tot het vrij onderwijs gerekend, waardoor het onder het toezicht van het Ministerie van Openbaar Onderwijs kwam te staan. De Joodse lagere scholen werden aldus eveneens aanneembaar gesteld en konden net als het katholieke scholennet rekenen op de nodige subsidies (Van Doorslaer et al., 2007, 488).

Hoewel vele congregaties en priesters Joodse leerlingen onderbrachten in hun instituten, zijn er weinig sporen terug te vinden van een publiek protest van de kardinaal tegen de verwijdering van Joden uit het lerarenambt en Joodse kinderen uit scholen.⁷⁴ Als die sporen er al zijn, moeten ze daarenboven met de nodige scepsis benaderd worden. In Leclefs correspondentiebundel wordt immers gewag gemaakt van een protestbrief van Van Roey aan de toenmalige staatssecretaris van het Vaticaan, kardinaal Maglione, waarin de Belgische primaat de Duitse behandeling van de Joden, waaronder ook katholieke Joden, zou betreurd hebben (Leclef, 1945, 240). Opmerkelijk is echter dat deze protestbrief niet is opgenomen in de door het Vaticaan uitgegeven correspondentie binnen de katholieke kerk en met de Duitse overheden tijdens de Tweede Wereldoorlog: de *Actes et documents du Saint Siège* (Saerens, 2000, 722). Er is wel degelijk een brief verstuurd op de datum die door Leclef wordt gesuggereerd, maar deze behandelt het

⁷³ *Verordnungsblatt* 1940, pp. 288-289.

⁷⁴ Betreffende de hulp van kloosterlingen aan Joodse kinderen, zie bijvoorbeeld Vromen (2008). Voor het bisdom Namen, zie bijvoorbeeld Plasman (2007). Voor het aartsbisdom Mechelen, zie bijvoorbeeld Saerens (1999). Voor het bisdom Luik, zie bijvoorbeeld Matteazzi (1999).

probleem van de werkweigeraars. Of deze brief werkelijk heeft bestaan en is verstuurd kan enkel geverifieerd worden door een onderzoek in het archief van de toenmalige Paus Pius XII, dat echter voorlopig gesloten blijft voor onderzoekers. Bovendien onderlijnt dit nogmaals dat de correspondentiebundel van Leclef kritisch moet behandeld worden.

De ambivalente houding van Van Roey maakt de beoordeling van zijn politiek er niet gemakkelijker op. Hoewel de primaat dus nooit openlijk protesteerde tegen de verwijdering van Joodse kinderen uit de scholen, besprak hij in september 1942 in de kerkelijke kringen van het bisdom Doornik wel de mogelijkheid tot het in stand houden van de bestaande regelgeving over de aanwezigheid van niet-katholieke kinderen in vrije scholen. Deze voornoemde regeling stipuleerde dat Joodse leerlingen in principe wel konden worden toegelaten in katholieke scholen als 'vrije leerlingen'. Ze werden echter niet ingeschreven in de registers en vielen ook niet onder het toezicht van de inspectie. Bovendien werd van de Joodse kinderen verwacht dat ze alle katholieke gewoontes en vieringen zouden vervullen en bijwonen. Indien ze dit niet deden, zouden ze een schande betekend hebben voor de andere, wel katholieke leerlingen. Deze maatregel werd volledig buiten het officiële circuit vastgesteld. Van Roey drukte de katholieke schooldirecties op het hart dat de kerkelijke toelating om Joodse kinderen toegang tot het vrij katholiek onderwijs te bieden, voor de bezetter geheim moest blijven (Hellemans, 2007, 70).

Uit de literatuur blijkt ook dat Mgr. Kerkhofs hulp verleende aan Joden in zijn bisdom (o.a. Gevers, 2004, 389). Bovendien blijkt ook de bisschop van Namen een reddingsnetwerk voor Joodse kinderen in zijn bisdom te hebben ondersteund (Haag, 1946 in Plasman, 2007, 40). Over de betrokkenheid van de bisschoppen van de Vlaamse bisdommen Gent en Brugge in de redding van Joden en Joodse kinderen is daarentegen veel minder geweten.

Katholieke schoolbesturen kregen uiteraard wel minder te maken met de Duitse uitsluitende maatregel omdat er beduidend minder Joodse kinderen schoolliepen dan in het officiële net. Het exclusieve katholiek-confessionele karakter van de scholen was daar de belangrijkste oorzaak van. Toch wil dit niet zeggen dat de katholieke schoolbesturen niet werden geconfronteerd met de uitsluiting van Joodse jongeren uit het onderwijs. Zo vielen ook alle van origine Joodse leerlingen, die zich evenwel tot het Christendom hadden bekeerd, onherroepelijk onder de verordening (Dickschen, 2006, 82). De katholieke kerk kende wel degelijk de draagwijdte en consequenties van de voornoemde uitsluitende verordening. Vele priesters en congregaties

brachten immers – uit schrik voor een deportatie – vele Joodse kinderen in katholieke scholen en instellingen onder (Van Doorslaer et al., 2007, 502).

In de vragenlijst *De katholieke kerk in België tijdens de bezetting*, die aan het einde van de jaren 1970 door enkele medewerkers van het huidige Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA) werd afgenomen, vindt men geregeld het argument dat een publiek protest van de kerk gericht tegen de Duitse Jodenvervolging weinig zou uitgethaald hebben, de situatie van de Joden enkel zou verergerd hebben en/of de lokale hulp aan Joden ernstig zou hebben bemoeilijkt.⁷⁵ Ook in de literatuur vindt men een dergelijke opinie wel eens terug. Uiteraard blijft het moeilijk dergelijke *what-if* scenario's te beantwoorden. Ten eerste kan men tegen deze argumentatie inbrengen dat een veel ergere uitkomst van het Jodenvraagstuk moeilijk in te denken is. Ten tweede heeft Lieven Saerens er terecht op gewezen dat Van Roey's stilzwijgen betreffende de Jodenvervolging een bepaalde 'keuze' inhield, daar hij wel besliste te protesteren tegen de klokkenroef, de verplichte tewerkstelling en dergelijke (Saerens, 2006, 88). Ik ben het dan ook eens met Saerens wanneer hij argumenteert dat een kerkelijk protest de Jodenvervolging niet kon tegenhouden, maar op zijn minst een basis had gecreëerd voor katholieke burgers om hulp aan Joden te bieden (*Ibid.*, 92). Anderzijds wordt in de literatuur echter ook het antisemitisch verleden of de anti-Joodse natuur van de kerk aangehaald als een belangrijke verklaring voor het uitblijven van een openlijk protest (o.a. Goldhagen, 2002). Uit de bovenstaande officieuze regelgeving ten gunste van de Joodse kinderen en de betrokkenheid van de Waalse bisschoppen blijkt echter dat deze argumentatie moet genuanceerd worden.

3. CONCLUSIE

In dit artikel stond de onderwijsdiscussie tussen, enerzijds de kardinaal en zijn rechterhand, kanunnik Van der Elst en anderzijds het Duitse militaire bestuur in België, centraal. Hoewel onderwijs steeds een belangrijk element was in de relaties tussen kerk en staat, bleef dit aspect tot op heden relatief onderbelicht in de literatuur. Het doel van de chronologische en eerder descriptieve analyse van de Duitse onderwijsordonnanties van augustus en november 1942 was deels tegemoet te komen aan deze lacune en de

⁷⁵. SOMA, AA 1217-1218, Enquête Kerk en bezetting tijdens de Tweede Wereldoorlog, 1977.

onderwijskwestie binnen een bredere context te plaatsen. Dit liet ons toe om ook enkele nuances aan te brengen in de opvattingen met betrekking tot de houding tussen kardinaal Van Roey en de bezetter. Vooral het gebruik van de interne briefwisseling tussen de kardinaal en Van der Elst blijkt een belangrijke aanvulling op de bestaande literatuur en het werk van Leclef, dat met enige omzichtigheid moet gebruikt worden.

Uit deze bijdrage blijkt in de eerste plaats dat de houding van de kerk tegenover de bezetter van een bijzondere complexiteit getuigde. Het blijft bijgevolg niet eenvoudig te bepalen wanneer "accommodation de nécessité, de moindre mal, qui se paie souvent de compromis, [devient] compromission" (Burrin, 1995, 8). Bovendien is het moeilijk om de houding van de kerkleiding precies te definiëren. Aanvankelijk protesteerde de kerkleiding tegen de jeugdbeweging-, schoolboeken- en schoolpolitiek van de bezetter. Precies deze aanvankelijke – aldus Robrecht Boudens – 'voorzichtige terughoudendheid' van de kerkleiding werd fundament van het latere *modus vivendi* en een belangrijke pijler van de machtige positie van de kerk in het onderwijsoverleg met het militaire bestuur. Vanaf het einde van 1942 en het begin van 1943 maakte deze afwachtende houding plaats voor een actieve onderhandelingspolitiek over de toekomst van het onderwijs en de kerkelijke instituties. De actieve belangenverdediging van de kerkleiding was overigens weloverwogen omdat verzet impliciet werd afgewezen. In dit verband is het bijvoorbeeld opmerkelijk dat Van der Elst, die tijdens de Tweede Wereldoorlog naar een *modus vivendi* zocht met de bezetter, tijdens de Eerste Wereldoorlog betrokken was geweest in een spionagenetwerk; een daad waarvoor hij overigens tot dwangarbeid werd veroordeeld.⁷⁶

Uit deze bijdrage blijkt ook dat de verhouding tussen de betrokken partijen dus niet kan beschouwd worden als een statische één-op-één relatie tussen twee monolithische blokken. Vooreerst blijkt dat het militaire bestuur een eerder gematigde politiek voerde in de relaties met de kerk in België. Zowel Reeder als Löffler en von Craushaar gingen een openlijk conflict met de Kerk uit de weg. Dit geldt overigens des te meer voor de figuur van Thedieck, die doorgaans op een voor de kerk gunstige oplossing van de onderwijskwestie aanstuurde. Ook de houding van Van der Elst was tot in 1943 op verzoening en het tot stand brengen van een *modus vivendi* gericht, daar het onderwijsdossier van uitzonderlijk belang was voor de kerk. Vermoedelijk stond de

⁷⁶ Biografische fiche Petrus Van der Elst, ODIS.
http://www.odis.be/pls/odis/opacuvw.toon_uvw?CHK=PS_6413&p_modus=O&P_DOC_TYPE_ID=HTM&refresh=undefined

kardinaal doorgaans achter het advies van zijn rechterhand, al veranderde dit naar het einde van de bezetting toe.

Het onderhandelingsperspectief dat in dit artikel wordt aangehouden, onderstreept ook dat verschillende actoren expliciet, dan wel impliciet bij de onderhandelingen betrokken waren. Dit betekent dat de kerk in haar strategie om het behoud van het katholieke onderwijs, rekening diende te houden met de mening van de Duitse bezetter, maar ook met de consequenties van haar daden in de publieke opinie. Dat kanunnik Van der Elst een leidende positie in de kerkelijke relatie met de bezetter innam, hoeft niet te verwonderen. De kerktop wist immers zeer goed dat een publiekelijk onderhouden van contacten met de 'vijand' de positie van Van Roey in de publieke opinie weinig goed had gedaan.

Hoewel dit artikel aantoont dat het onderhandelingsperspectief verantwoord is binnen het kader van een onderzoek naar het handelen van de kardinaal tijdens de Duitse bezetting, vertoont het enige tekortkomingen. In eerste instantie blijft dit onderzoek gelimiteerd omdat het enkel de houding van de kardinaal, en niet die van de Belgische bisschoppen onderzoekt. Dit is te verklaren door het ontbreken van bronnenmateriaal in de bisschoppelijke archieven. Uit de bisschoppelijke archieven blijkt wel dat men op dit niveau contacten onderhield met de bezetter en het aartsbisdom aangaande de verplichte tewerkstelling, wat meteen een mogelijke onderzoekspiste voor de toekomst kan vormen. Bovendien zal verder onderzoek moeten uitwijzen in welke mate de onderhandelingen met de bezetter een invloed hadden op het effectieve beleid van Van Roey. Met betrekking tot de Joodse kwestie is immers gebleken dat Van Roey, en de Waalse bisschoppen met hem, een zekere rol opnamen in de hulp aan Joden. Het verschil tussen discours en praktijk met betrekking tot het onderwijsdossier blijft dus nog een open vraagstuk.

AFKORTINGEN

AAM	Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen
ANP	Archives Nationales de Paris
SOMA	Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij
UHGA	Unie voor Handen- en Geestesarbeiders

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Archieven

Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen, Diocesaan Pastoraal Centrum, Varkensstraat 6, 2800 Mechelen.

Archives Nationales de Paris, 60 Rue des Francs Bourgeois, F-75003 Paris; Marburg Fonds. Studie- en Documentatiecentrum voor Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, Luchtvaartsquare 29, 1070 Brussel.

Gedrukte bronnen

Verordnungsblatt 1940, 1942

Literatuur

AERTS (D.), *Het bestuur van de Leuvense universiteit tijdens de bezetting (1940-1944)*, Leuven, 2000.

ARON (P.) & GOTOVITCH (J.), *Dictionnaire de la Seconde Guerre mondiale en Belgique*, s.l., 2008.

AUBERT (R.), *Les deux premiers grands conflits du Cardinal Mercier avec les autorités allemandes d'occupation*, Louvain, 1998.

BEYEN (M.), *Oorlog en verleden. Nationale geschiedenis in België en Nederland, 1937-1947*, Amsterdam, 2002.

BOUDENS (R.), *Kardinaal Van Roey en de Tweede Wereldoorlog*, Averbode, 1997.

BOUDENS (R.) & GEVERS (L.), "Roey, Ernest-Joseph van" in: R. DE SCHRYVER, B. DE WEVER, G. DURNEZ, L. GEVERS, P. VAN HEES, & M. DE METSENAERE, *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 2637-2641.

BURRIN (P.), *La France à l'heure allemande, 1940-1944*, Paris, 1995.

DANTOING (A.), "La hiérarchie catholique et la Belgique sous l'occupation Allemande", *Revue du Nord*, LX, 1978, no. 237, pp. 311-336.

DANTOING (A.), *La "Collaboration" du Cardinal. L'église de Belgique dans la Guerre 40*, Bruxelles, 1991.

DE SMEDT (K.), "De herziening van de schoolboeken tijdens de bezetting (1940-1944)", *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 1991, no. 14, pp. 177-201.

DE WEVER (B.), "Thedieck, Franz" in: R. DE SCHRYVER, B. DE WEVER, G. DURNEZ, L. GEVERS, P. VAN HEES, & M. DE METSENAERE, *Nieuwe encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt, 1998, pp. 3056-3057.

DICKSCHEN (B.), *L'école en sursis: La scolarisation des enfants juifs pendant la guerre*, Bruxelles, 2006.

GEVERS (L.), "Bisschoppen en bezetting. De Kerk in de Lage Landen tijdens de Tweede Wereldoorlog", *Trajecta*, 2004, no. 13, pp. 372-399.

- GOLDHAGEN (D.J.), *A moral reckoning: the role of the Catholic Church in the Holocaust and its unfulfilled duty of repair*, s.l., 2002.
- HAAG (H.), *Rien ne vaut l'honneur. L'église belge de 1940 à 1945*, Bruxelles, 1946.
- HELLEMANS (H.), *Schimmen met een ster. Het bewogen verhaal van joodse ondergedoken kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in België*, Antwerpen, 2007.
- KEMPENEERS (J.), *Le cardinal Van Roey et son temps (1874-1961)*, Gembloux, 1971.
- KEMPENEERS (J.), *Kardinaal Van Roey en 'De Nieuwe Orde'*, Gembloux, 1982.
- LECLEF (E.), *Kardinaal Van Roey en de Duitse bezetting in België*, Brussel, 1945.
- LOUSSE (E.), *De Leuvense Universiteit tijdens den Tweeden Wereldoorlog*, Brugge, 1945.
- MAERTEN (F.), "Le clergé du diocèse de Tournai face à l'occupation, la voie étroite" in: F. MAERTEN, F. SELLESLAGH & M. VAN DEN WIJNAERT, *Entre le peste et le choléra. Vie et attitudes des catholiques Belges sous l'occupation*, Gerpennes, 1999, pp. 127-165.
- MATTEAZZI (F.), "L'attitude du clergé face à la Shoa dans le diocèse de Liège" in: F. MAERTEN, F. SELLESLAGH & M. VAN DEN WIJNAERT, *Entre le peste et le choléra. Vie et attitudes des catholiques Belges sous l'occupation*, Gerpennes, 1999, pp. 177-207.
- PLASMAN (P.-L.), "Le sauvetage des enfants juifs dans le diocèse de Namur", *La revue générale. Pour l'humanisme des temps nouveau*, 2007, no. 12, pp. 33-45.
- SAERENS (L.), "L'aide des catholiques aux Juifs dans l'Archevêché de Malines" in: F. MAERTEN, F. SELLESLAGH & M. VAN DEN WIJNAERT, *Entre le peste et le choléra. Vie et attitudes des catholiques Belges sous l'occupation*, Gerpennes, 1999, pp. 208-240.
- SAERENS (L.), *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000.
- SAERENS (L.), "De houding van de Belgische katholieken tegenover de joden (einde negentiende eeuw - Tweede Wereldoorlog)", *Trajecta*, 2006, no. 15, pp. 77-93.
- VAN DEN WIJNGAERT (M.), "L'église et les catholiques sous l'occupation. L'angle belge" in: F. MAERTEN, F. SELLESLAGH & M. VAN DEN WIJNAERT, *Entre le peste et le choléra. Vie et attitudes des catholiques Belges sous l'occupation*, Gerpennes, 1999, pp. 9-20.
- VAN DOORSLAER (R.), "De Kerk en de Katholieke zuil in de Tweede Wereldoorlog", *Kultuurleven*, 1988, no. 9, pp. 791-797.
- VAN DOORSLAER (R.) (ed.), DEBRUYNE (E.), SEBERECHTS (F.), & WOUTERS (N.) met medewerking van SAERENS (L.), *Gewillig België: Overheid en jodenvervolgning tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen/Amsterdam/Brussel, 2007.
- VERHOEYEN (E.), "Tussen verzet en collaboratie: katholieken onder de Duitse bezetting", *Kultuurleven*, 1988, no. 9, pp. 787-790.
- VROMEN (S.), *Hidden Children of the Holocaust. Belgian Nuns and their Daring Rescue of Young Jews from the Nazis*, New York, 2008.

Vers une nouvelle paix scolaire. Les négociations entre le Cardinal Van Roey et l'occupant allemand à propos de l'avenir de l'enseignement catholique (1942-1943)

SARAH VAN RUYSKENSVELDE

RÉSUMÉ

L'attitude de l'Église catholique belge pendant la Seconde Guerre mondiale a déjà fait couler beaucoup d'encre. La littérature existante a surtout relevé la froideur des relations entre l'épiscopat belge et l'occupant allemand mais le débat relatif à l'avenir de l'enseignement catholique a été entièrement "oublié". Cependant, les contacts entre l'occupant et l'épiscopat belge en ce qui concerne l'indépendance du réseau d'enseignement libre catholique, peuvent aussi être envisagés comme des négociations entre ces deux parties.

Pendant la Seconde Guerre mondiale, le quasi monopole de l'enseignement de la part des catholiques a été contesté par l'occupant allemand qui tentait d'étendre son influence sur l'éducation de la jeunesse. En outre, l'occupant était confronté à l'interdiction faite par la plus haute autorité de l'Église catholique en Belgique, le cardinal Van Roey, aux élèves, parents et enseignants de l'enseignement catholique, d'adhérer aux mouvements d'Ordre Nouveau. Le refus du primat d'envoyer des représentants de l'enseignement catholique à la Commission pour la Révision des manuels scolaires, renforça, chez les Allemands, l'image d'un enseignement catholique hostile à l'occupant. En août 1942 l'administration militaire prit des mesures pour freiner concrètement le développement du réseau d'enseignement catholique.

Dans un premier temps, l'Église réussit à parer l'influence allemande dans les écoles catholiques, mais par la suite, à cause du renforcement de ces mesures en novembre 1942, elle fut obligée de modifier sa position face à l'occupant. Lorsqu'il apparut très clairement que ces mesures restrictives ne seraient pas abolies, l'Église entama des négociations avec l'occupant dans le but de défendre les intérêts catholiques en matière d'enseignement. Cette politique de négociation fut déterminée par les circonstances de la guerre et leurs conséquences concrètes sur l'enseignement catholique. Suite aux ordonnances de novembre 1942, la situation dans les écoles était devenue sans cesse plus

pénible, et l'épiscopat chercha une solution rapide à ce problème. De plus, l'Église craignait que la suppression progressive du réseau scolaire catholique par les Allemands soit un prétexte, après le conflit, pour que les autorités belges renforcent la position de l'enseignement officiel. Cette perspective s'opposait évidemment avec le projet de l'épiscopat de s'ériger, après la guerre, comme le défenseur de la liberté d'enseignement.

Towards a new 'educational peace'. The negotiations between cardinal Van Roey and the German occupier on the future of free Catholic education in Belgium, 1942-1943

SARAH VAN RUYSKENSVELDE

SUMMARY

The attitude of the Catholic Church in Belgium during the Second World War has been thoroughly studied. Current historiography has conceived the relations between the Catholic Church and the German occupier as static and reserved. Furthermore, the Church-state discussions about the future of the Catholic education network has been largely neglected. However, a thorough examination of the negotiations between the occupier and the Belgian episcopate reveals a more dynamic relation.

During the Second World War the German occupier, in an attempt to get a grip on the field of education, contested the catholic schooling monopoly. However, the Germans were confronted with the interdiction of the highest religious authority, Cardinal Van Roey, for pupils, parents and teachers of catholic schools to apply for membership in extremist organizations. The unwillingness of the cardinal to take care of the representation of catholic schools in the Commission for the Revision of School Manuals reinforced the German perception of catholic hostility. As a consequence the Germans proceeded to take measures in August 1942 in order to restrain the development of the free school network.

At first, the Church succeeded in fending off the German influence in catholic education. But due to the regulations being tightened up in November 1942, it was forced to reposition its relations with the German occupier. Particularly when the complete revocation of the restrictive German measures seemed impossible, the Church tried to negotiate with the occupier in order to secure its educational interests. These negotiation politics were determined by war conditions and their consequences for catholic education. Due to the November 1942 regulation, the situation in the schools worsened. This caused the episcopate to request for a swift solution for the problems. In addition, the Church feared that, after the war, the government would seize upon the dismantlement of the catholic education network to strengthen the official school network. This, however, conflicted with the episcopacy's ambition to appoint itself upholder of the freedom of education after the war.